АМЕРИЧКИ ИНСТИТУТ ЗА БАЛКАНСКА ПИТАЊА

Проф. ЛАЗО М. КОСТИЋ

ИСТИНА О ХРВАТСКОЈ ТИСУЋЛЕТНОЈ ДРЖАВНОСТИ

ИСТОРИЈСКО-ПОЛИТИЧКА СТУДИЈА

ЧИКАГО
1967

Published by
THE AMERICAN INSTITUTE FOR BALKAN
AFFAIRS
1525 W. Diversey Parkway, Chicago 14, Illinois

ПРЕДГОВОР

Дојадили су, дозлогрдили су, досмрдели су — сит вени вербо — Хрвати истицањем и воздизањем своје ”хиљадугодишње државности”, исто као и истицањем хиљадугодишње културе. Има их који то могу да поднесу и да сваре, а има и таквих којима долази до повраћања кад тако нешто стално слушају. У такве и ја спадам.

Зато сам узео да проучавам њихову прошлост; гдегод сам дознао за неку књигу која те податке садржи, ја нисам имао мира док је не пронађем; гдегод сам до ње дошао, ја сам је прелиставао или прочитао. Разуме се више оне писане од странаца него писане од Хрвата, али ни њихове нисам избегавао. Хтео сам да се уверим да ли је то тачно: Ако је тачно да ћутим, или чак да признам. Ако није тачно, да демантујем, да осудим лаж, да васпоставим и утврдим истину. То је примаран циљ науке.

Из тих редова идеја проистекле су четири књиге ”Примера хрватске хиљадугодишње културе”, а сад је дошла на ред и њихова ”тисућлетна државност”, како је баш називају. Чак и више него тисућлетна. Они се грдно с њом диче. А видеће се из књиге како је она у пракси изгледала, видеће се да о државности ни речи не може бити, бар последњих осам векова, а можда уопште никад. Није било ни слободе, ни аутономије, ни људског поступања са поданицима. Мало који народ Европе је био толико потчињен и потлачен као Хрвати.

Да они остају само код тих својих самохвалисања и самообмана можда би се могло прећи преко тога. Нису они сами такви, у друштву су многих блиских народа истог или приближно истог менталитета. Али они увек, истичући своју ”државност”, пребацају Србима да су били робље и да им је ропски менталитет својствен. И преко тога прелазе многи Срби, нарочито Југословени, који неће ниучему да Хрвате озловоље.

Ја немам тих скрупула нити их сматрам корисним. Можда могу чак бити јако штетне по Србе, који тиме губе и дух и понос. Хрвати онда испуњавају свој циљ. То је био разлог више да се прић изради овог дела. Без њега, хрватска лажна тврђења не би нико оповргао нити би ико, са документима у руци, одбранио Србе од тих тешких ”освада”. Не треба заборавити да Хрвати

ове своје измишљотине и лажи не протурају само кроз свој ”тисак”, већ и кроз страну штампу. Да ли је одговорно од српских научника да се томе не супротставе?

Код Срба нема тог пандана: ми признајемо да смо били робови и зато смо настојали да се, својом силом и својим средствима, од ропства ослободимо.

А истини за вољу треба ипак рећи да смо у неколико периода и у више области имали аутономију која је била шира и где је слобода одлучивања била јача него тамо где Хрвати говоре о својој државности.

Тако нпр. под Пећском патријаршијом, што признају и сами Хрвати (др. Иво Пилар и други). Они сами кажу да је то била ”држава у држави”.

Српска нација, као таква, имала је од 1690 понекад далеко више права и привилегија у Хабсбурској монархији него су их имали Хрвати. И то они сами често признају, чак и њихов ”отац домовине” др. Анте Старчевић.

Под Млецима су углавном Срби уживали аутономију, нарочито српске приморске општине Паштровићи, Грбаљ, Михољски Збор итд., а такође и Котари у северној Далмацији где су Срби живели. То смо све истакли у другим књигама (О српском карактеру Боке Которске и Спорни предели Срба и Хрвата), па нећемо даље говорити. Хрвати су само у Пољицима можда имали такву аутономију и нигде више. Бока је била под духовном јурисдикцијом цетињских владика, док су над католицима Далмације владали искључиво италијански бискупи (као у Хрватској мађарски и немачки).

Па ипак, ми смо казали да смо били у ропству и хтели смо да то ропство збацимо.

Да не говоримо о Црној Гори и кнежевини Србији. Ова је, после ослобођења изведеног сопственим мишицама, била ”вазална земља” под сизеренитством турског султана све до 1878. У ствари, за читаво то време никакав турски орган није се мешао у унутрашње (па чак ни у спољашње) послове Србије. Сва власт одлучивања била је у српским рукама.

Исто то важи за Црну Гору, само за много дужи период времена. Она је некад била под Турском и Скадарским санџакатом, али унутра Турци нису

имали никакав утицај на јавне послове. Од почетка XVIII века баш никакав. Де факто Црна Гора је била потпуно независна.

Код обе српске државе видимо баш супротан случај хрватском: овде фактична самосталност и својевлашће док би формално земље имале да буду ”турске”; код Хрватске тобожња правна посебност али пуна фактична потчињеност. Све ће читаоци то моћи да запазе кад књигу прочитају.

Хрвати су казали да су имали своју ”државу”, а кад су их спољне околности ње ослободиле говорили су да су први пут сасвим своји. И те фразе већ вековима понављају код сваке промене државноправног статуса!

Е, то се мора доказима поткрепити; зато је и настала ова књига. Циљ јој је, како смо рекли, утврђивање истине. То је први и примарни циљ. Други и секундарни: ослободити Хрвате од шимера, фикција, лажи. Упутити их на пут истине. Избацити из њих препотенцију која базира на неистинама. Итсл. С друге стране показати Србима да се ни овде немамо чега да стидимо: да нисмо били ни слабији, ни ропскији, никад у историји, од Хрвата, да нам ни у томе не могу износити неки приоритет и неки плус. Могу у лажима, у обманама, у фалсификатима, али не у стварности.

Ето, због тога је ова књига настала и то јој је главни циљ.

Јасна је ствар да је књига писана стручно, нарочито тамо где су узимани цитати од других писаца. Материја је стручна и она се не може вулгаризирати. Ипак смо настојали, колико год је то било могуће, да начин излагања прилагодимо нивоу просечних школованих емиграната. Ниже се није могло ићи.

Свакако да ова материја није исцрпна, да би се још много шта могло наћи и још јаче, можда и очитије, илустровати стање које се приказује. Али би зато требало бити у земљи, и још путовати и у Беч и Пешту да би се целина постигла.

Дело је, према томе, непотпуно, фрагментарно, па ипак сасвим репрезентативно. Из њега се добија јасна и недвосмислена слика сасвим прекарне хрватске државности. Можда су је имали у првом миленију наше ере, а можда нису ни тада. У овом миленијуму хрватске праве државности

није било. Често није било чак ни њених сурогата, ни ”ознаке” од ње, како се то у Боки каже.

Као увек, и овде смо користили скоро искључиво стране писце. Цитате из српских писаца не чине ни два процента целе књиге. А цитати хрватских писаца су бар 20 пута опширнији. Они у књизи сасвим преовлађују. Тим ће нам бити уштеђен приговор шовинизма. Ако преносимо оно што су сами Хрвати тврдили, онда, ваљда, то не би могао бити српски шовинизам!

Пошто је материјала било много, а обим књиге је био углавном предодређен, то су морале бити учињене извесне рестрикције.

Прво, стање хрватске ”државности” је праћено до 1918, до уједињења у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Даље се није ишло, јер су баш Хрвати доказивали да је та Краљевина њима одузела државност (док никад не истичу да су се сами својом вољом утопили у ту заједницу!). За њихову ”НДХ” није било могуће овде давати карактеристике, јер би, пре свега, био миниран опсег књиге, а затим то је једна проблематика за себе којој треба посветити засебну пажњу. Података и томе имамо доста, нарочито судове њихових савезника Немаца и Мађара о том руглу од државе. Ако се да прилика и то ћемо објавити.

И питање службеног језика је остављено нерасправљено, мада оно има много везе са ”државношћу”. Јер свака права европска држава има и свој ”државни” језик. Код Хрвата то је био туђи језик све до половине прошлог века. Немају они ниједан законски пропис, ниједну повељу на ”народном језику” све до тада. А и тада су многи бранили латински и мађарски језик, не желећи ”новотарије” са ”хрватским” језиком.

Рекосмо да и то спада у ”државност”. Своја држава има и свој језик; туђа држава има туђ ”државни језик”. Али смо то питање великим делом претресли у скоро изашлој књизи ”Крађа српског језика”, културно-историјска студија, Баден 1964. Мада су тамо ствари посматране са другог аспекта, ипак има у њему и доста података о званичном језику хрватског државног торза. На то питање се не мислимо више враћати. Ко хоће да све аспекте хрватске ”државности” проучава, да би проширио или оповргао наше наводе, ето му књиге засебне о томе.

Нису пренети ни цитати о школству у Хрватској, које је, уколико га је уопште било, одржавано на страним језицима. И то је еманација ”државности” одн. ”самодржавности”. Претставе у позориштима, пардон ”казалиштима”, биле су на страном језику итсл. Све је то овде морало да отпадне. Једно због опсега књиге; друго што су те појаве ипак секундарног значаја за питање које претресамо, треће што се понешто налази обрађено и објављено на другом месту у нашим делима.

Све друге моменте смо доста подробно наводили, тако да књига претставља ипак заокругљену целину. Понављамо да нисмо све податке скупили, али су скупљени подаци о свим релеватним околностима. Пошто је писац професор Државног права, он је, свакако, знао шта све спада у тај домен. Ако неко мисли друкчије, то је његово право, и он може да изда другу књигу на основу својих схваћања. Свакоме се не може угодити нигде, а ми имамо најмање намеру да то овде чинимо.

***

Један мали део овога материјала био је објављен у “Канадском Србобрану” пре десет-дванаест година, кад смо тамо били отворили рубрику ”Хрватска државност кроз векове”. (То је један од доказа колико се дуго материјал прибирао). Ипак тај материјал у овој књизи не претставља ни 10% укупне грађе. Међутим, пошто је рукопис веома дуго лежао у штампарији (све су српске штампарије јако преоптерећене!), то смо за то време и у последњој години (1966) пренели прилично материјала из ове књиге. Али је то неповезано и без научног апарата, тако да не може ни најмање књигу да замени. Из тих написа се добија само слика шта ова књига у ствари има да садржи.

У књигама, практично, из ове материје нисмо досад публиковали ништа, у књигама које једине имају трајан карактер и које остају. Свега по две-три стране су пренете из књига Примери хиљадугодишње хрватске културе и Спорни предели Срба и Хрвата. Све се остало публикује први пут у књизи, а то је преко 95% материјала.

Подаци су, као што је речено, дуго сакупљани па су чак давно били и обрађени, али је тешко било наћи издавача или мецену. За неке друге теме

лакше него за ову. Тада сам се обратио Америчком институту за балканска питања, који је досад издао неколико мојих књига, и то махом оних које је било најтеже пласирати.Тај Институт, који је у одбрану српских националних интереса учинио више него сва удружења, сви заводи и све установе Срба у слободном свету, примио је без предомишљања да ову књигу изда као своју едицију.

Ја од свег срца захваљујем Институту и његовој управи на том гесту, свима члановима Управе, који су, без противљења, прихватили предмет за штампање. Посебно се захваљујем претседнику Института проф. Станку Драгосављевићу на дугим и честим писмима које смо измењали поводом овог рукописа. Он је био извесно време у Чикагу па га је сасвим детаљно читао пок. Љубомир Марковић-Грљанац, коме је то можда последња национална преокупација била. Мило ми је што се бар овом приликом могу мало одужити његовој сени и изјавити му јавну захвалност Српства за његов дуг, несебичан и плодан рад у свим виталним питањима Српског народа. Његов губитак оставља у редовима српске емиграције велику празнину и ја желим да му бар на овај начин одам јавно признање.

Ветинген, Швајцарска
Коректура завршена 3 октобра 1966.

Л. М. Костић

А) ИСТОРИЈСКИ ПОДАЦИ И ПРАВНЕ КОНСЕКВЕНЦИЈЕ

ПРИЛИКЕ ПОД ”ВЛАДАРИМА НАРОДНЕ КРВИ”

I.

Да су Хрвати некад имали своју државу, то не подлежи никаквој сумњи. Колико је она била самостална, то је друго питање. Из тог доба је остало веома мало сигурних и документима поткрепљених података. Хрватски ”историчари” су толико хипотетичног, па чак и измишљеног тврдили да је мени тешко одвојити истину од лажи. За једну од тих ”историја” (Марка Марулића верзију одн. Додатак Летопису попа Дукљанина) пише први историчар Хрватске (они тврде да је чак и он био Хрват) Јоханес Луциус (зову га Иван Лучић) ово: ”У рећању држава и прегледу краљева, на тај начин мешају пределе, родове и времена, да пре изгледа да је писана фабула (басна) него историја”. У оригиналу стоји (Литература под 1): In regno statuendo regumque recensione regiones, stirpes ac tempora adeo confondunt, ut potius fabulas quam historias scripsisse videantur. Марулићева верзија објављена је најкритичније између ратова у редакцији проф. Ферда Шишића. (2).

Пуну независност прве хрватске државе негира Луциус. Сам хрватски ”историчар” Иван Швеар пише (4): ”Залуду Луцио ... цифра да Хрватска није била слободна”, Шеар мисли друкчије! То је важно!

Ево како је изгледала та њихова ”независност” првих векова на Балкану, пре хиљаду и нешто више година. Цитираћемо један кратак преглед хрватске историје њиховог најбољег историчара Ферда Шишића. Он каже (литература под 5):

”Први иступ Хрвата на историско поље у вези је с напредовањем Франака...” (око 797). ”Сада су се ослободили Панонски Хрвати аварске превласти (захваљујући Карлу Великоме),**али постану франачки поданици;** њихов народни кнез подређен је фурланском марграфу.”

Око 799 је и ”далматинско-хрватски кнез подређен фурланском марграфу...” ”Миром у Ахену (812) припала је Далматинска Хрватска римско-франачком, а Далмадија источно-римском царству.”... После ”Бугари заузеше Срем и Панонску Хрватску и потерају франачке власти из земље... а

Далмација и Хрватска подређене су краљевини Италији, док је Панонска Хрватска, кад је Франци понова натраг освојише, подређена франачкој Немачкој... У панонској Хрватској опет се постављају **домаћи кнезови као немачки васали...”** Трпимир (око 845-864) је ”признавао врховну власт франачког цара Лотара као краља Италије...” ”Код освајања Барија (871) суделовали су **и Хрвати као васали франачког царства...”** После, франачка власт опада и кнез Здеслав ”замењује ту врховну власт византиском...” То је било око 879. Доста доцније је њихов први ”краљ” Томислав узео неке далматинске градове и области ”у управу и заштиту с титулом царског проконсула...” Итд.

Познати немачки историчар Цанкајзен у својој монументалној Историји Османског царства (146) пише: ”Бар један део ових Хрвата послуша захтев цара, продре без сметња у Далмацију, **уби, растера и подложи себи у уништавајућем рату који је трајао више година домаће Аваре** и начини се господаром земље, али, изгледа, **под суверенством цара Византије.”**

О некој правој самосталности мало се или нимало не може говорити у то доба. Можда мало више од Томислава који је ”узео сам себи краљевску титулу” (5). За крунисање Томислава, о коме су Хрвати написали масу расправа и књига, па чак и детаље описали, наука не зна ништа. Сам највећи хрватски историк Ф. Шишић пише (3): ”Тко је Томислава крунио и гдје се тај чин збио, о томе не знамо из данас познатих нам хисторијских извора ништа.”

То исто важи за Сабор на Дувањском пољу и многе сличне измишљотине.

Свакако је тада Хрватска била мање вазал неке друге државе, али је дошла била под пун утицај и зависност од Рима одн. папе, тако да ни ту не може бити речи о каквој пуној самосталности, као што ће се одма за овим видети.

То важи, као што рекосмо, за државу Хрватске ”са владарима народне династије”, како је називају (јер су ”њихови” владари и доцнији Арпадовци, Хабзбурзи итд!!).

II.

Чим су примили хришћанство, папа стави Хрвате ”под своје”, учини их подложним. О томе саопштава познати немачки историчар Гебрарди, један од првих историчара наших народа. Он каже (6, с. 29):

”Папа закључи са својим новим духовним поданицима свечани савез, **преузе њихову земљу као неко власништво Апостолске столице у заштиту,** и обавеза Хрвате да ће се уздржавати од свих пљачкања и нападних ратова.”

После опустошења Далмације, 1075 или 1076 године, заробљен је један од најмоћнијих хрватских владара, Кресимир IV (а не Славац, како се до недавна сматрало у науци) и на престо доведен бивши бан Звонимир. Овај је 9 октобра 1076 крунисан у солинској базилици св. Петра. Сачуван је аутентичан текст документа којим краљ Звонимир писмено потврђује своју заклетву о пуној вазалској потчињености. Папским легатима се краљ Звонимир обавезао да ће вршити све вазалске обавезе које папа или његови легати буду захтевали од њега. Тако је краљ био дужан да о сваком ускрсу пошаље у Рим папи 200 византинских златника. **Том приликом је Звонимир,** ”**апостолским даром краљ”,** како сам о себи каже, **даровао папи богат бенедиктински манастир Врану** (недалеко од Биограда на мору) са читавом ризницом и разним драгоценостима које се ту спомињу.

То исто тврди и савремени историчар, сада претседник Југ. академије знаности и умјетности Грго Новак. Он пише (8, с. 46): Папски делегат опат Гибезон ”окруни Звонимира у име папе краљевском круном 9 октобра 1076, а онда као знак да **признаје ову духовну превласт папе над собом прими Звонимир од Гепирона и папинску заставу. Звонимир... прими инвеституру од папе. Тиме је римска црква, у новој политичко-духовној концепцији Грегорија VII, ушла широко у Хрватску и Далмацију. Једино је уз овакове увјете могао да у Хрватској и Далмацији мирно влада било који краљ...”**

Шишић саопштава (8, с. 803), да је папа Гргур VII писао 1079 ”племенитом витезу” Вецелину, у коме му најоштрије замера да се он ”који је већ давно исказао заклетву верности Св. Петру и самом папи (Папи) дрзнуо

да се дигне на оружје против онога кога смо ми, на основу апостолског пуномоћија поставили за краља Далмације!”

Чак се Григорије VII носио мишљу да Хрватску преда једном данском принцу на управу и владање, јер њу држе ”дивљи и плашљиви јеретици”, па папа жели да једнога од синова данског краља ”учини војводом, кнезом и браниоцем Хришћанства” (ако пристане да војску пружи). (О томе детаљно пише проф. Шишић (8, с. 269 и даље), а и ми смо то претресли у књизи Примери хиљадугодишње хрватске културе IV, с. 54 ид.). Ето како су папе сматрале хрватске владаре својим вазалима, с којима располажу као краљеви са феудним грофовима.

Заиста, и доцније краљ Свенимир (Димитрије Звонимир) каже за себе једном приликом Dei gratia et apostolice sedis dono rex, што значи: Божјом милошћу **и даром Апостолске столице краљ.** (Шишић, 81, с. 291).

Један католички шовен и тобожњи историк Иван Непомук Јемершић писао је крајем прошлог века у једној купусари (9) ипак ово: ”Премда је земља цвала задовољством и срећом за владе Звонимирове, ипак Хрвати нису били с њиме задовољни, јер се он посвема покоравао вољи Латина, пак се и на његовом двору не спомињу више хрватска имена двораника, него латински наслови њихови... Сам Звонимир оставио је славна сиела пријашњих краљева: Бихаћ, Книн, Нин, Биоград и друга, па се настани на Солинском пољу, да буде ближе Латинима, и њиховим бискупима и свећеницима... Самом народу то није било по вољи да се његов краљ влада по савјету противника хрватских...”

Хрвати су убили краља Звонимира, а овај их је на смрти проклео. То је све забележено у ”хрватској рецензији” Летописа попа Дукљанина, која потиче од Марка Марулића, а која је по речима Шишића први основ хрватске хисториографије. (Он је живео од 1450-1524). Марул (тако се право звао) пише дословно (2):

”...И не инако, нере како пси на вуке лајући када иду, тако они **на доброга краља Звонимира, коме не даше ни проговорити, нере з буком и оружјем почеше сићи (сећи) њега и тило његово ранити и крв проливати свога доброга краља и господина, који, лежећи у крви израњен велицими**

болизни, прокле тадај невирне Хрвате и статак њих (њихово потомство) Богом и светими његовими, и собом, и недостојпом смртју његовом, и **да би веће Хрвати нигдар не имали господина од свога јазика, него вазда тују језику подложни били.** И тако израњен лежеће а Хрвате проклињуће издахну...”

Овде ћемо изнети и латински крајње речи Марулићеве редакције, о крају Звонимира. Rex autem, dum adhuc spiraret, tantae perfidiae immanitate comimotus, eos devovisse fertur, ne umquam sui generis Dominium habeant. Sed semper alienigenis Regibus, Principibusque suubjecti sint. Ex illo ad hanc usque diem tempore haec maledictio tam certum eventum habuit, ut non ab irato prolatum, quod tunc dixit, credederim.

Српски: Краљ, пак, док је још дисао (живео), потресен дивљаштвом толике невере, успе да их прокуне: да никад не имају власт свога рода. Него да буду увек потчињени краљевима и владарима туђег рода. Од тог доба до дана данашњега то је проклество имало тако сигурну последицу, да не бих веровао да је у љутњи изнео оно што је тад рекао.”

III.

Шта је било после тога описао је Тома сплитски архиђакон (10). Ми ћемо овде навести превод респективног става од хрватског историчара Таде Смичикласа (11):

”Пошто тако цијели род краљевске крви изумре, није било више никога који би имао био у хрватској краљевини наслиједити. Почне тада међу свим великанима краљевине настајати велика неслога. Растргани на странке, сада је овај, сада је онај присвајао себи владавину земље; **насташе безбројне отимачине, пљачкања, уморства и легла сваке опачине, јер дан за даном није престао један другога да прогања, напада и убија.”**

Сада томе додаје Смичиклас од своје стране: ”...да је неизмјерна узрујаност по свему народу тако јака и ужасна била, као да ће у час попуцати сви зглобови краљевине од двије стотине година, и то свједочи да се и народна страст, узвитлана под конац владања Сванимирова, под кратким владањем Стевановим само привидно била пригушила. **Сада је планула**

невиђеном дивљом страсти, каква се може показати само у великом грађанском рату. **Бани се боре за краљевину, приморци против загораца, племе противу племена.”**

После тога, стоји даље код архиђакона Томе, понудише се Хрвати Мађарима да ови над њима владају и да ће им се ови покоравати.

На другом месту пише проф. Смичиклас (11, I):

Стр. 259: ”Али био је у ово вријеме један од велможа хрватских који... ступивши пред краља Владислава (угарског), стаде га наговарати и упути га да изађе освојити краљевство хрватско, пак да га покори своме господству...”

Шишић пише (5): ”Насилна смрт Звонимирова почетак је расула хрватске народне државе... Земљом овлада анархија и грађански ратови, што је неке хрватске великаше и далматинске варошке Романе навело да позову у земљу угарскога краља Ладислава... који ”као краља у заузетој Посавској Хрватској — Славонији — постави синовца Алмоша...”

То би се могло обележити као ”крај Хрватске” (Finis Croatiae) за сваки народ би то учинио. Хрвати, међутим, неким формулама и фикцијама ”продужују” своју државност. Како то изгледа, видеће се из следећег одељка.

СТАЛНО ДОЦНИЈЕ ”ПРИКЉУЧИВАЊЕ” ТУЂИНУ

После изумрћа ”краљева народне крви” настаде интеррегнум праћен немирима и бунама, као свуда у свету. То није ништа специјално хрватско. Али специјално настаје потом: тражење туђих владара, прикључење туђим државама, фикција неке ”удружбе” а у ствари потчињавање туђину по молби. То прати хрватску историју пуних неколико векова: једном овај а потом неки други крај Хрватске; једном прикључење једној, други пут некој другој држави итд.

Они ће сад редовно, бар осам векова, место да воде борбе и да гину, нудити се јачему, тражити наслон на туђег суседа и завојевача, да би се чак њему сасвим потчинили задржавајући фикцију својевољног прикључења, спајања, удруживања, чак на бази ”равноправности”. Онда узимају неке ”наслове” владаоца који њима годе а које партнери и не покушавају да усвоје, доказују да су задржали посебност и суверености, обмањују и себе и друге.

Кад се потчине Мађарима, онда њиховог краља зову најпре краљ угарско-хрватски, а после чак ”хрватско-угарски”! Као да је он отпре био хрватски краљ, па га онда и Мађари прихватили за свога.

Паралеле са тим нема у целој светској историји. И, место да сами то приказујемо и оцењујемо, ми ћемо и овде да се позовемо на стручњаке других а не српског народа. То је истинско описивање њихове државности за осам и по векова. Пошто није првобитна Хрватска имала у доцнијем развоју исту судбину, то се мора посебно говорити о деловима разног историјског кретања.

Многи хрватски писци, по превасходству историчари, тврде да је хрватска државност престала тада или тада, што ипак не смета да маса са својим вођама тврди како је Хрватска остала као самостална држава пуних десет, чак 12 векова.

Они историчари који тврде супротно, не слажу се увек кад је државност нестала. Разни датуми долазе до изражаја, као што ће се видети из следећих излагања.

I.

Основну прекретницу у хрватској историји сачињава њихово прикључење Мађарској почетком XII века, одн. њихов ”избор” мађарског краља Коломана за свога владаоца. То је једна веза коју је притискала Хрватску као најтежа хипотека читавих осам векова. Зато од ње полазимо и њој поклањамо нешто већу пажњу.

Проф. Шишић пише у своме кратком прегледу историје Хрвата да 1102 ”старешине 12 хрватских племена између Гвозда и Неретве, као претставници хрватске државне власти изаберу Коломана за краља Хрватске и Далмације, обвезавши га на оделито хрватско крунисање и одржавање оделитог хрватског сабора у хрватским државним пословима...”

Савремени хрватски историк проф. Јарослав Шидак пише (12): ”Од 1089 до 1102 хрватска је држава доиста проживљавала своју агонију...” ”Кад се Коломан појавио с војском на граници, племство је из крајева јужно од Гвозда претпоставило нагодбу неизвјесности борбе. Признајући Арпадовића за свога краља и обавезујући се на војну службу, оно је себи осигурало посједе и слободу од сваког пореза...” **”Њезин се развој (Хрватске) отада подредио интересима Угарске** и прије свега су је класни интереси племства све више везивали са Угарском...”

Проф. Грга Новак овако то приказује (7):

”Хрватска је држава као таква престала да живи онда када су год. 1102 хрватска племена признала угарског краља Коломана својим краљем. Она је постала саставним дијелом велике арпадовске државе, а Арпадовци, који су се с почетка држали обећања даних хрватским племенима да ће се напосе крунити хрватском круном напустише то посвема. Од Андрије II (1205) хрватско се високо племство изједначи с мађарским, с којим су га везали феудални интереси у великој арпадовској, а касније анжувинској држави...”

Познати аустриски политичар Јозеф Редлих пише после Првог светског рата (27, I, с. 59):

”О условима под којима је, године 1102, уследило сједињење Хрватске са земљом Стефанове круне (после смрти потоњег самосталног хрватског краља) недостају нам обавести у повељама...”

Међутим, хрватски историчари конструишу некакав уговорни однос под називом Pacta conventa, што буквално значи ”уговор базиран на сагласности” или, како они преводе, ”уговорени споразум”. Цело њихово државно право на томе се заснива. Тако нпр. студија некадашњег њиховог бана Николе Томашића (14), чији главни део носи наслов ”Хрвати дижу кућу угарских Арпадовића (!) уговором на пријестоље Краљевства хрватско-далматинскога. Трагови темељног уговора”. Та Пакта нису сачувана, него се тек код Томе архиђакона у XIV веку налази један додатак о привилегијама Трогиру из чега они реконструишу пакта, у књизи под 10. Мађари одлучно одричу постојање тих Паката, већ тврде да су ”поткрај XI и у почетку XII ст. Хрвате покорили и Хрватску оружјем освојили” (15).

Уколико је тај уговор и постојао, најбољи хрватски правни историк Марко Констречић пише (15): ”Ако се Пакта конвента анализирају полазећи од стварних увјета у којима су настала, долази се до закључка да је то феудални уговор између Коломана као сениора и **претставника 12 хрватских племена која тим уговором постају његови вазали.** Према томе П. к. нису ни уговор о персоналној унији између Мађарске и Хрватске, ни међународни уговор о унији двају међународноправних субјеката, као што су тврдили хрватски грађански хисторичари који су у тај документ неоправдано уносили елементе и појмове државног међународног права свога времена...”

А практике доцнијих времена још јасније показују да се не ради ни о споразуму ни о равноправности. Мађари то нису никако у том смислу интерпретирали, а ретко кад и Хрвати до XIX века. Ево неколико доказа.

Проф. Фердо Шишић је писао у првобитној Енциклопедији (5): ”Краљеви овога доба вршили су у Хрватској сва владалачка права: одређивали су правац спољној политици, именовали су банове, давали су привилегије и донације, потврђивали су на хрватском и славонском сабору закључене законе, убирали су порезе и царине, и заповедали су хрватском војском. Све

остале административне, судске, финансијске и војничке послове вршило је хрватско племство у споразуму с претставницима краљевске власти у земљи (тј. са херцезима и принцовима), кад их је било, или са бановима."

Тих преосталих атрибуција било је веома мало. Њих су вршили племићи махом стране крви, и то у сагласности са баном и херцегом. Та "сагласност" практично је значила усвајање захтева бана или херцога.

Говорећи о првом заузећу хрватских предела од мађарског краља Коломана, познати мађарски историк Талоци Лајош пише (16):

"Када је Коломан овај предео 'стекао', постао је његов господар, краљ; шта више, он је био моћни, ни од кога зависган владар над народом. Штогод је од државноправних момената прешло из старог доба, прешло је у руке Коломана и тим је он установио владавину угарског државног закона. Хрватска нација није уништена од њега, он јој је оставио индивидуалитет. У толико ово није било освајање у старом смислу речи. Мађарско оружје, **мађарски краљ, мађарско државно право били су моменти уједињења..."**

О неком хрватском државном праву ни говора: Хрватској је остало оно што је милост мађарских краљева сматрала за потребно да јој остави. А све то на основу мађарских закона и права победиоца.

Мађарски правник Карачоњи Јанош писао је непосредно после Првог светског рата (21, стр. 20):

"Тако је мађарска нација, далеко од тога да би хрватску нацију тлачила, још јој је спасила опстанак. Да Хрвати нису постали тако уско поданици Угарске, Срби би их напредујући моћно у XIII веку, потпуно апсорбовали и уништили би њихов језик и њихову културу..." Он каже на стр. 18 да је бискупију у Загребу (а она је била бискупија све до средине прошлог века, ЛМК), "организовао свети Ласло под надзором архиепископа Калоче за васпитање заосталог становништва и уводећи мађарску администрацију, пошто је поделио ту територију на три жупаније (крижевачку, загребачку и вараждинску)."

Скоро највише овим питањима се бавио мађарски историчар Пешти Имре (Фридрих, Мирко), чија смо дела дуго тражили и тек у најновије време

успели да се домогнемо бар неких његових расправа, чије ћемо основне резултате овде пренети.

Овде ћемо пренети неке његове опсервације у ”Угарској Ревији”, која је излазила осамдесетих година прошлог века на немачком. (18, 19, 20).

Тај мађарски писац Имре Пешти осврће се на расправу хрватског писца Јосипа Старе о Хрватима у Хрватској и Славонији, која је изашла у великом делу ”Народи Аустро-Угарске” и после засебно отштампана (21).

Пешти тврди пре свега да у тој расправи нема ничег оригиналног и да све што је речено ”стоји у служби болесне политичке идеје.” Каже како Старе присваја јунака са Сигета Зрињија и назива га Зрињски итд., да онда пређе на назив ”заједничког краљевства”. Он изречно пише (стр. 602): ”Јадни краљ Матија Корвин мора дозволити да га назива хрватско-угарским краљем... Познато је да су и остали хрватски писци угарску круну називали хрватско-угарском, док им са највишег места није то било забрањено.

Никад се један угарски краљ није крунисао за хрватског краља, нити је он имао за то потребу, са изузетком јединог краља Коломана који је своју државу раширио до Јадрана. Старе сад пише да су Хрвати Коломана позвали на хрватски трон, али под условом да ће он и надаље да признаје хрватску самосталност. То су старе приче за децу, које Старе није измислио, већ само понавља оно што су тврдили Кватерник и остали историчари (?) сличне савести, верујући у то и не размишљајући даље. Какво мало проширење текста, испуштање неког непријатног израза, прокриумчарење какве фалсификоване исправе, које су могле у свако доба да се добију из озлоглашених далматинских манастира — и већ тзв. хрватско државно право, о коме уосталом историја ни слова не зна...”

Пешти спомиње многе хрватске фалсификате, од којих је неке, веома значајне, чинио сам Иван Кукуљевић Сакцински.

II.

Не само да се Хрватска утапала све више у државу којој се ”прикључила”, него се она и осипала, није задржала територијални интегритет ни као вазал.

Не само то: делови који су ускоро, а затим све више. почели да се одвајају били су још јаче подвргнути страном режиму.

Садашњи хрватски емигрант Фрањо Јурковић пише ту скоро (10 а): ”Заборавили смо на крвави сабор у Крижевцима дне 27 вељаче 1397, на којем су хрватски присталице заједничког краља Сигизмунда сасјекли хрватског бана Стјепана Лацковића и његове другове, **и тиме ослабили хрватско краљевство у борби против пресизања мађарских великаша...”**

То још више важи за Славонију, Далмацију, после Војну Крајину. Оне су великим делом имале судбину друкчију, некад независну од преостале Хрватске.

Тако пише за Славонију Фердо Шишић (5): ”Од XII до XVI века развило се административно и судско уређење у Славонији толико аналогно ономе у Угарској, да је ова земља временом стала показивати на око угарско (не мађарско) обележје, мада није била саставни део Угарске; а и по претежној већини становништва била је хрватска. Најзад играла је важну улогу и загребачка бискупија, чија се јурисдикција ширила по горњој и доњој Славонији. Будући да загребачка бискупија није била члан хрватско-далматинске јерархије него угарске, и то у прво време (1094-1180) суфраган острогонске, а потом (1180-1852) калочке надбискупије, постала је и она јачом копчом између Славоније и Угарске.”

Славонија, мада претежно етнички хрватска, била је, тако административно и судски укопчана у Маџарску, да се није разликовала од осталих делова Угарске. А у црквеном погледу је то остала до 1852, кад је Загреб добио архиепископију. У раније доба, па и до скора, црквена јурисдикција је била стриктно прилагођена државној, и по њој се такође могла опредељивати посебност и зависност неке територије.

Мало даље пише Шишић да је ”у плаћању пореза била велика разлика између Хрватске и Славоније. Будући да је Коломан 1102 потврдио хрватском племству стару привилегију да не плаћа земљарину, била је она искључиво славонски порез зван куновина...”

III.

Далмација је имала још зависнију судбину од Хрватске; код ње је једва и трага било од какве аутономије, сва је била потчињена туђину и остала тако више векова. Ево шта пише о томе у збирној, документованој књизи аустријских професора о националностима раније Аустрије (22):

”Средином XI века настаде једно ново хрватско краљевство у Далмацији. Други наследник Стефана, Звонимир, примио је у феуд од папе, али је ипак морао 1085 да призна суверенитет дуждеве републике. Сад се обратише Хрвати мађарском краљу Владиславу и потчинише се његовом синовцу Коломану. Отада (1100) остадоше далматински приморски градови кроз цео средњи век предмет спора између Мађарске и Венеције; само Дубровник и Котор су могли да се задрже независни. Један део приморја придружио се доцније Бели III, док је југ био заузет од српских Немањића. Ипак је успевало Млечанима увек с времена на време да градове ставе под своју власт, коју је напослетку и Дубровник морао да призна 1358.”

Један од вођа далматинских Хрвата почетком овог века дон Јурај Бианкини писао је 1926 (23):

”Туђинац Ладислав Напуљски Анжувинац, почетком XVI вијека продао је Венецији своје ”краљевско право” на сву Далмацију за сто хиљада дуката...”

У суштини је тачно што овако драстично казује дон Јурај. Међутим то није било почетком XVI већ почетком XV века. Овако је ствар текла.

Владар Напуљске краљевине у Италији Владислав (1386-1414), из анжујске династије, желео је да постане угарски краљ зато што су Анжујци раније владали угарском државом. Али, његови планови тешко су могли бити остварани због тога што је Угарска имала краља и то Жигмунда Луксембуршког (1387-1437) који је, касније, постао и немачки цар. Како је Жигмунд имао све више успеха, био све чвршћи у Угарској, и стицао нове присталице, Владислав је постепено напуштао своје велике планове, свестан да их не може реализовати, па је почео да нуди на продају Млетачкој републици Далмацију, као део угарских краљевства, над којом је Владислав

имао владарска права. Напуљски краљ је испочетка за Далмацију тражио 300.000 дуката. Млечани су му, међутим, нудили свега 100.000 дуката, напомињући да је Далмација ратовима опустошена. Краљ Владислав је, ценкајући се, попуштао у својим захтевима. Кад је видео да не може добити суму коју је првобитно тражио, захтевао је 200.000, а потом 150.000 дуката, да би видевши да краљ попушта, Млечани одустали од првобитне понуде, од 100.000 дуката, и понудили му само 60.000, највише 70.000. До погодбе је дошло 9 јула 1409 године. Млечани су за 100.000 дуката купили право над целом Далмацијом као и све Владисављеве поседе у Далмацији, којом су, после тога, владали четири столећа.

Немачки професор Макс Браун у једној својој ученој студији о Словенима на Балкану (24), изашлој 1941, каже на једном месту, говорећи о XI веку:

”Далматински градови су отворено симпатизирали са Републиком на лагунима, па су чак и за сувереност Мађарске имали више воље него за власт хрватских краљева...”

Аустриски публициста Леополд Мандл потврђује то у једној недавној књизи (135, стр. 24):

”При пропасти Венеције, крајем XVIII века... само је Далмацију, тада конгломерат малих градских република, које су управљане да се не може замислити горе, и које су унутра биле иструлеле, само је њу, све док није скапао, држао Марков лав у својим отупелим канџама...”

У цитираној књизи Хугелмана и другова (22) приказује се историја Далмације до краја XIV века. Почетком XV века Млеци дефинитивно заузимају Далмацију: ”Приморска Далмација, услед мира склопљеног између Републике и мађарског краља 1420 године, дошла је под власт Републике...” (100, стр. 156).

”Године 1420 имала је Венеција у власти све приморске градове и острва; Карловачким и Пожаревачким миром добила је целу земљу у опсегу данашњих граница Далмације...” (88. стр. 55).

Историк Фердо Шишић пише (26, с. 105) да је за време Матије I Корвина ”Хрватска изгубила и последње своје острво Крк, кад га је 1480 његов тадашњи власник, кнез Иван Франкопан, на издајнички и кукавички начин предао Млечанима.”

Како се за то време газдовало у Далмацији и како је изгледала хрватска ”државност” у ”Приморској Хрватској” за најмање четири века, пренећемо шта је о томе писао један од вођа далматинских Хрвата, а сам потомак италијанских колониста дон Јурај Бианкини. Он је казао у Алманаху ”Јадранске Straже” за 1927 (25, с. 30): ”За 400 година свога владања у Далмацији сматрала је Република Светог Марка ову несретну земљу простим објектом економске експлоатације.

С. 36: ”Приказује ли нам Далмација под Републиком Светог Марка у трговини, обрту и занатима слику нечувене пљачке и гуљачине, нам у политичким погледу даје не само ту слику, већ и слику најокрутније државне тираније и недокучивог државног безумља.

На челу политичко-административне управе Далмације — касније и судбене и војничке — стао је провидур, представник Дужда... страховити и свемоћни. Њему су били подређени кнезови, који су управљали градовима и варошима. (То су конти, ЛМК). То су били нека врст данашњих среских поглавара, али су у истини били праве пучке крвопије. Одмјераваху сами себи плаће, које су биле тако огромне да би неким градовима половину њихових прихода гутала кнежева плата. И опћинску имовину израбљаваху у своје себичне сврхе. И провидури, и кнезови, и чиновници били су у Далмацији сви туђини, јер ниједан Далматинац није могао добити јавну службу у својој домовини... Ни црквене власти нису могли обнашати наши људи. Законом од 17 јула 1423 Млетачко вијеће је одредило да у Далмацији не смије нитко да буде католичким бискупом до самих Млечића...

Повијест је провидура и кнезова у Далмацији грозна, и не даде се успоредити ни са оним најгорих римских проконсула. И једни и други били су обично чланови пропалих племићских млетачких обитељи, којима је Далмација имала бити средством обогаћења... У ту сврху почели су газити на муниципалне слобоштине... (Свугдје је била завладала туђинска самовоља.

Наш човјек није већ могао у градском вијећу прословити ни једну ријеч својим материнским језиком, да не буде глобљен тешким глобама...”

IV.

После битке са Турцима на Мохачу, и Угарска и Хрватска изабраше аустријског владара за државног поглавара. Тада настаје ”треће доба хрватске хисторије” (Шишић, 5), која обухвата период 1526-1790. Опет Хрвати изабраше тобоже ”добровољно” Фердинанда Хабзбурговца за владара (владао од 1527-1564). Тада је Хрватска била у двоструком односу потчињености: према Угарској и према Аустрији. Таква ситуација је остала све до 1918.

Хрватска је била смањена услед турских заузимања на најмању могућу меру. Шишић пише: ”Тада беше краљевина ’Хрватска, Далмација и Славонија’ стегнута на најуже границе. Она је обухватала мален комад између мора, од Трсата до Бага, па крањско-штајерске границе и Драве до Ђурђевца, онда Чазме и Саве нешто ниже Сиска, те Слуња и Оточца...” (5).

”На одбрану ове мале земље бечки је двор организовао дуж турске границе Војну Крајину, која се делила на два дела. Већ око половине XVI века разликовала се Славонска Крајина, између Драве и Купе, и Хрватска Крајина, између Купе и Мора...” ”На тај се начин крајем XVI века на хрватској територији узе стварати нова територијална јединица, изузета на штету Хрватске испод банске власти и сабора. Бечки је двор још и на други начин искористио невољу Хрвата у доба турских ратова у корист централизације, нарочито у пореским пословима... ”

Мало после је Хрватска изгубила сваки комадић Приморја; сам Шишић пише на другом месту (26, стр. 107): ”Тако дакле од 1670 даље није Хрватска имала у свом изравном посједу ни честице Приморја, односно мора, и све од ушћа Соче до ушћа Зрмање било је у рукама и непосредној власти бечког двора...”

На другом месту Шишић пише (27, с. 11): ”Хрватска није кроз читав XVIII вијек, све до године 1776, кад јој је враћена Ријека и сусједна хрватска обала, посједовала баш ни комадић приморја. Од Сења до Бага, опет, па онда

од морске обале до Купе и Посавине код Сиска и Јасеновца, па од Беловара и Чазме даље до Славоније, ширила се царска област — Војна Крајина. Све до 1745, бјеше околиш Загреба, Вараждина и Крижеваца, тј. Кајкавци, заправо читава поносна краљевина Хрватска, Славонија и Далмација... **Народ хрватски је престао да буде ма какав самостални политички индивуалитет и није располагао са собом.** Он је жртвовао своју крв и свој новац за војску која није била његова, полазио у ратове који нису били његови...”

Ево шта о томе пише познати енглески политички историчар и стручњак за питања народа Аустро-Угарске пре Првог рата, Ситон Ватсон (псеудоним Scotus Viator—”Путујући Шкотланђанин”) у књизи под 28, с. 25): ”Почетком XVII века, од пређашњег опсега Хрватске и Славоније остала су само парчад — reliquiae reliquiarum regni* — (остаци остатака краљевине), како је гласио један очајнички глас тога времена. Граница се простирала од Сења до јаког утврђења Карловац до Сиска, па одатле Крижевачком жупанијом до Драве.” Писац (каже даље да су се о Велебит борили Млечани који су држали приморске градове; појас између Саве и Драве држала је, после Мохачке битке, војска штајерских сталежа, док су ”котареви” ”између Купе и Јадранског Мора били поверени сталежима Крањске.” ”С временом је образована једна посебна покрајина, подвргнута директно цару, под називом Militaergrenze или Војна Крајина...”

Даље пише Ватсон (с. 28): ”Кад је 1767 Марија Тереза установила у Загребу слично намесништво за Хрватску (као и за Мађарску), које је директно било потчињено Дворској канцеларији у Бечу, Мађари вешто задобише хрватско племство за себе и успеше код њиховог краља не само да напусти овај план него да чак Хрватску потчини Пештанском Намесништву (1779). Делокруг бана је знатно био сужен и Хрватска-Славонија нису биле више сматране као regna socia већ просто као partes adnexae Стефанове круне.”

(Први израз значи ”удружена краљевства”, други ”анектирани делови”.)

---

*) Ми смо, у гимназијама претежно хрватским, кљукани овим изразом Reliquiae reliquiarum olim celebri Regni Croatiae! То значи: Остаци остатака некад славног краљевства Хрватске!

V.

После турске најезде, Хрватска је заиста била ограничена на најмању територију. Али нека не мисле читаоци да су бар ту хрватски функционери имали неког уплива. Ево шта каже за Сењ, најзападнији град Хрватске (70) њихов ”историк” Баре Попарић: ”У оно доба најмању је ријеч имао, нажалост, у каменом Сењу бан ”остатака славнога некоћ краљевства хрватскога”, док су се хрватска властела којипут отимала за част и службу ”сењеског капетана”, не из банових руку, већ из руку суверена или полусуверена...”

Ево шта каже хрватски историк Јосип Хорват за Лику ослобођену од Турака (34, с. 16): ”Ослобођена Лика измјенила је само туђе господаре. Ново стечено подручје долази под власт дворске коморе односно хабзбуршких генерала који столују у Карловцу. Рађа се махом спор, који ће кроз готово двеста година доминирати цијелом проблематиком хрватскога живота, и политичкога, и културнога, и економскога и друштвенога: спор о сједињењу Војне Крајине са Банском Хрватском...”

VI.

Фердо Шишић пише (27, с. 6) да је од 1711, од мира у Сатмару ”Хабзбуршки дом први пут постао правим и јединим господаром у читавој Угарској са Ердељом и у Хрватској са Славонијом. Овим крупним догађајем почиње се најнедостојнији одсјек хрватске и угарске прошлости, и траје готово вијек и по (до 1830). То је доба пропадања, однарођавања и опће летаргије...”

”У нашим старим законима и послије 1712 приказују се Хрватска и Угарска додуше као независне краљевине (регна либера) **...али су ипак и Хрватска и Угарска од тога времена даље биле аустријске провинције,** заправо саставни дио Хабзбуршке монархије, које су у једну заједничку цјелину везали заједнички владар и династија а то значи у језику историка: Хрватском и Угарском није се више владало у смислу њихових специјалних интереса него у смислу укупних монархијских којима бјеше тежиште бечки двор, или боље рећи сама Хабзбуршка династија.”

Што даље, за Хрватску све теже и јадније. ”Хрватски” историк (јамачно страног порекла) Јосиф Старе је признао да је ”1779 године Хрватска пала на (степен) угарске провинције” (21).

Далмација је имала простију али нимало ружичастију судбину. Она је сва била подложна туђину. Ево шта исти проф. Шишић, на другом месту, пише (5):

Млеци су владали Далмацијом скоро четири века. ”У сукобу с Француском пропаде 1797 Млетачка република, а с њом и њезина власт на источној обали Јадранског мора...” (5, стр. 825). Тада је, Миром у Кампофорнију Аустрија добила Далмацију. ”1806 дошла је Далмација под власт цара Наполеона... 1814 вратила се опет читава Далмација с Дубровником и Боком Которском као аустриска провинција под бечку владу, и остала је у том положају до октобра 1918...” (ибидем).

ОД САБОРА 1790 ДО ”НАГОДБЕ” 1868

I.

Хрватска историографија започиње четврту фазу хрватске историје, ”четврто раздобље” са г. 1790. То је година смрти Јосифа II и година двају значајних сабора: хрватског и угарског.

Мађари су се тада успешно опрли централизацији и германизацији ранијих деценија и поставили су ”идеју независне мађарске народне државе од Карпата до Мора, **док је хрватско племство пожелело што тешњу везу Хрватске с Угарском. Зато и закључи Хрв. сабор у Загребу маја 1790 да Хрватска са Славонијом има и даље да остане подвргнута угарској влади** (намесничком већу), којој је на челу стојао палатин... Тако су Хрвати, уплашивши се од Беча, сами санкционисали онај неуставни акт Марије Терезије од 1779 **којим су, ’Краљевина Хрватска, Далмација и Славонија’ подређене угарској краљевини.”** (Шишић, 5).

Те исте године се састао ”Угарско-хрватски државни сабор” јуна у Будиму, новембра пренет у Пожун. ”Он је прихватио оба поменута предлога хрватских саборских посланика, и краљ Леополд их је санкционисао у форми законских чланака...” (Ибидем).

Тај државни сабор Угарске одржан 1790 године у Пожуну (данашњој Братислави) претставља један од значајних датума у државноправној ситуацији Хрватске, једно рашчишћење појмова, један преокрет, али свакако не на боље. И ту ћемо пустити друге да говоре, махом Несрбе.

У једном свом другом делу (26, с. 111) каже проф. Шишић:

”1790 се састао хрватски сабор у Загребу, а онда и заједнички државни сабор најприје у Будиму а онда у Пожуну (1790-1791). То су она два важна сабора, кад се Хрвати, добровољно додуше али неразборито, одрекоше своје аутономије, подвргавши законом бана и банску власт врховном надзору и управи угарскога палатина и угарске палатинске владе...”

За стање после 1790 пише Фердо Шишић у трећем делу (27, с. 66) да је тада ”нестало равноправности између Угарске и Хрватске; Хрватска узела се

малопомало схваћати у службеној пракси и у политичком животу као саставни дио Угарске. Ударац бјеше тим тежи, што је угарско краљевско намјесничко вијеће — којему је од 1790 до 1848 вазда стојао на челу један надвојвода — себи **присвојило сву политичку власт, поред које су бан и хрватски сабор посве ишчезавали...** Одсада унапријед до 1848 за повијест хрватскога народа од веће је важности и битности оно што се догађа на дуготрајним пожунским саборима него ли оно што се у дан-два ствара у ограниченој компетенцији хрватскога сабора. Разумије се да **је падом компетенције хрватскога сабора пала и власт његова предсједника, бана хрватскога, на степен екзекутивног органа угарске владе."**

Хрватски политичар Вјеčеслав Вилдер, који је ту скоро умро у емиграцији, писао је у једној својој брошури такође у емиграцији издатој (29, с. 43): "Сталешки сабор у Загребу одобрио је 1790 да шест хрватских жупанија, док се не ослободе чести под Турцима и Венецијом, примају "наређења од угарске владе". **Тиме су хрватски сталежи сами санкционисали укинуће сваке своје аутономије, по царици Марији Терезији".**

Мало пред тим пише Вилдер: "Иза оне капитулације која је 1790 утопила Хрватску у Угарску, долази даљње наваљивање мађарског национализма, да најпре три жупаније, те коначно Сабор у Загребу створи 1830 закључак: "Сталежи и редови увиђају потребу да се у краљевинама (Далмацији, Хрватској и Славонији) рашири мађарски језик, **јер желе да се Хрватска и Славонија што чвршћом везом узмогну повезати са савезном Краљевином Угарском..."**

За Пожунски сабор каже хрватски историк Рудолф Хорват (30, с. 15): "Мађари врло радо приме у свој законик чланак 58, који одређује да ће одсада хрв. жупаније примати наредбе од угарскога намјесништва. **Тако је на једном нестало потпуне државне самосталности краљевине Хрватске... Хрв. сталежи је сами напуштају да тиме заштите приватну своју корист...** У бризи, дакле, за материјалне своје интересе напуштају хрв. сталежи финансијску самосталност Хрватске..."

Историчар хрватски проф. Таде Смичиклас констатује (31, II, с. 391): **”Овим закључком поставише бана под угарско намјесништво и тиме разорише банску власт.”**

Милан Марјановић овако описује крај хрватске државности (35, стр. 63): ”На сабору у Пожуну (1790) предали су ”хрватску самоуправу у руке Угарске... **Тиме је Хрватска изгубила последње атрибуте једне државе, и сталешка структура те државе довела ју је до кукавне и срамотне смрти...”**

Данашњи професор Хрватске повијести на Загребачком свеучилишту Васо Богданов писао је пре неку годину (32, с. 48): ”Обарајући се онако оштро на Јосипове противфеудалне реформе, донио је хрватски феудални сабор из године 1790 читав низ закључака којима **племство хрватско... предаје Угарској владу над својом домовином за увијеке,** све у нади да су привилегија племства под штитом Угарске за вјекове осигурана. Да би под мађарском заштитом сачували неокрњена своја феудална права, хрватски су племићи добровољно жртвовали националну и државну самосталност Хрватске, одрекавши се њене финансијске и политичке независности. Племићски сабор једнодушно је одлучио: да се Хрватска има потпуно привезати за Угарску, тако да се **’од Угарске никад не одцијепи’**; да се изасланици Хрватске на хрватско-угарском (!) сабору имају у заједничким стварима покоравати већини (што у ствари значи да се имају покоравати Мађарима, јер су на том сабору хрватски посланици претстављали незнатну мањину: у доњој кући два, у горњој један); да се ’контрибуција (порез за издржавање војске) убудуће има расправити и прихватити... једино на заједничком угарско-хрватском сабору и нигдје друго’; **да Хрватска ’прима наредбе од угарске владе’** све дотле док се број хрватских жупанија не повећа толико ’да буду могли издржавати једну високу политичку област’... Мађарско племство је на заједничком сабору од 1790/91 радо прихватило **обје одлуке хрватског сабора о губљењу полигичке и финансијске самосталности...”**

Чувени аустриски публициста Јосеф Редлих у својој великој студији ”Аустриски државни и царевински проблем (13), каже на стр. 208 II књиге: ”Конфликт мађарско-хрватски потиче од 1790 године, **кад су сами Хрвати**,

да би се одбранили од германизаторске и централистичке политике Јосифа II, **захвтевали у Пожуну, да се укине хрватска земаљска управа и потчини угарском намесништву.** Исто тако је Сабор у Пожуну, на жељу Хрвата, решио да (отада) заједнички сабор одобрава порезе... **Тако је, дакле, Хрватска 1790,** у тежњи да се закључењем тешке везе са Мађарском штити од будућег понављања политике Јосифа II, **сама себи безазлено ископала гроб своје политичке самосталности.** Ова политика биће само тако разумљива ако се помисли да су се њени главни носиоци, хрватски магнати, у већини рачунали као Мађари и највећим делом происходили из мађарских породица."

II.

Много деценија политичко и државноправно стање у Хрватској било је предодређено и диктовано "закључцима" оба Сабора од 1790. Тада се жњело што је посејано било на ова два сабора, специјално Пожунском. Нека запажања других писаца и историчара и овде ћемо пренети.

Проф. Васо Богданов описује стање Хрватске "у раздобљу 1790-1848", која је, заједно са Славонијом имала "350 четворних миља", а 1805 године 660 хиљада становника. "Као саставни дио и Хабзбуршке монархије и Угарске, **она се заправо налазила у двострукој подјармљености: према Аустрији и према Мађарској.** Како је била подложена непосредно мађарској влади, која је и сама била подвргнута бечкој влади, на Хрватску се тога времена сваљивао терет двију туђинских, угњетачких владавина..." (33, с. 11).

Убрзо су дошли и Наполеонови ратови, па и прикључење једног дела Хрватске његовој Илирији, чиме је, за неколико година, настала цезура у односима Хрватске и Мађарске, да би, после пада Наполеона, била продужена, чак и појачана зависност од Мађарске.

Кад смо већ код Наполеона, да изнесемо и неколико упоређења познатог хрватског публицисте Имбра Игњатијевића Ткалца, који је рођен не дуго иза Наполеонових освајања (у Карловцу 1824, умро у Риму 1912). У својим Мемоарима из младости, које су на немачком језику изашле 1894, а у српском преводу, и то не целим 1924 (44), пише др Ткалац на стр. 27 о

француској владавини за време Наполеона у Хрватској и каже дословно: ”А та је владавина свим друштвеним класама утрла стазе за сваки душевни или материјални напредак, осигурала разумно законодавство, а највише узорну и правичну управу, какове Хрватска ни прије, ни послије није никада имала. Али и то мало поменутих особа, које су то уважавале, мислим и сумњам, да су то истом онда спознали, када су под обновљеним аустриским режимом разабрали, да све француске тековине одоше у тутањ.”

(Као што се види према самим меродавним Хрватима, они су најбоље и најбезбедније живели под туђим апсолутизмом, а не својом ”државом”.)

Стр. 49. (После доласка Француза један део Хрватске припао је био новооснованом ”Краљевству Илирије”, где су углавном Словенци, или како су их звали Крањци, вршили управу. Хрвати нису били задовољни крањском управом.) ”Сложена аустриска управа присилила је и племство и грађанство, да понова траже спајање хрватског подручја јужно од Саве с матицом земљом. То јест, тражили су обнову исто тако рђаве, али мање шиканозне и кудикамо јефтиније угарске администрације.”

Сад неки конкретнији податак практике државности следећих деценија до новог ”раздобља” инаугурисаног Нагодбом 1868.

Тако хрв. историчар Рудолф Хорват говори о неком другом ”заједничком”, управо угарском сабору. Он каже:

”Заједнички је сабор потрајао до 2 свибња 1835. На њему се имао за вазда покопати народни карактер Хрватске. То би се ваљда и догодило да није Гај пробудио успавану свијест хрватску... Сада пак морају Хрвати у Бечу тражити помоћи да се одбране од пређашњих савезника својих. Ради тога их Мађари већ сада сматрају дворским слугама...” (30, 51).

Већ цитирани хрватски публицист Имро Ткалац је писао (44, стр. 149): ”Доцније од 1830 до 1840 бијаше за културни развитак човјечанства од превелике важности, али у моју домовину не допираше ни једна трака тога новог свјетла.”

У једној књизи Милана Ђорђевића (47) стоји: ”Према брошури Дежелића ”Јужнословенско питање”: **”Год. 1847 мађарски сабор је просто анулирао**

Хрватску. Хрватска је просто одговорила објавом рата, а први су Срби из Војводине који су похитали у помоћ Хрватима.” Цитат је такав да се не зна ни који је био тај Дежелић ни кад је књига изашла. Ипак изгледа податак веродостојан.

После 1848 — пише Ситон Ватсон — ”Ништа не показује драстичније мађарска настојања да права сестринског народа потару потковицом као чињеница да је, по предлогу Кошута, ишчезло чак име Хрватске из изборног закона, док жупаније Загреб, Крижевци и Вараждин фунгирају на листи мађарских жупанија, као да уопште нема хрватске аутономије...” (28, с. 36).

За Бахова апсолутизма дође ”наредба од 30 травња 1854 ”којом се ставља до знања превишње ријешење од 16 травња којим је банска влада претворена у ”цес. крал. намјесништво”, а Краљевине Хрватска и Славонија подијељене у 5 жупанија којима ће управљати цес. крал. окружни претстојници а не врховни жупани.” (48, с. 168).

Аустријски политички историчар Јосеф Редлих је писао ретроспективно, после I светског рата (13, II књ., стр. 214):”12 јула 1850 уводи се у Хрватској Бахов централизам. Тиме су били историско право Хрватске и цео склоп њене народне, судске и управне организације исто тако потпуно острањени као у своје време жупаниска организација Мађарске... у корист војно-административне диктатуре образоване од Баха. Тако није Хрватској, чији је народ у готово пословичној оданости и верности свим силама стојао уз династију и помагао је у најтежим опасностима њене владавине, није ништа било поштеђено шта је млади цар са својим саветодавцима досудио тако тешку казну побуњеничкој Мађарској.”

II,255: ”Ове грешке хрватске политике од 1861 несумњиво су последица мањкавог познавања политичког начина мишљења Средње и Западне Европе од стране политичких вођа хрватског народа, а такође заосталости целог народа у његовој презастарелој култури осамнаестог столећа, у којој је он сушествено остајао упорно и без промена.”

За даље време пре ”Нагодбе” (1861) пише Јосип Хорват (34, с. 272): ”Оснутком хрватске дворске канцеларије у Бечу тежиште хрватске политике

као да је пренесено у Беч, премда се сабор изјаснио против бечке оријентације...”

Јосип Хорват пише (34, с. 332): ”И по донагодбеном суставу Хрватска није била господар својих финансија; 1861 од цјелокупног прихода Хрватске и Славоније, који је износио 6.546.270 форинти, само 1,771.000 форинти остало је у земљи за управне, судске и просвјетне послове, док је остатак од преко 4 и пол милијуна форинти текао у државну благајну...”

Некадашњи командујући генерал у Хрватској и командант Војне Крајине, генерал Антон Молинари (родом из Тителa у Бачкој, из италијанске официрске породице) писао је у својим мемоарима (37, с. 277), да је била велика разлика у политичко-друштевним односима између Војне Крајине и цивилне Хрватске. У Крајини он налази све некако сношљиво, чак и добро. ”А како је све изгледало друкчије у цивилној Хрватској! Ту је, још до 1843/44, дакле пре једва једну генерацију, неплемић био искључен од свих јавних звања и виших положаја. Неко директно учешће, било какве врсте, у политичком животу није за њега постојало...”

Војна Крајина (Милитергренце) била је, разуме се, потпуно одвојена од Хрватске и њених власти, све до почетка осамдесетих година прошлог века. И ту ћемо се позвати на једног страног писца. У једном опису свог пута кроз Хрватску и Славонију један немачки географ је писао 1870 (113, стр. 35):

”Од почетка прошлог века остаде Крајина под искључивом управом војних власти...” ”Из краткотрајне владавине Француза над Карловачком банском границом (1809-1813) није произашла никаква измена војне управе...” ”7 маја 1850 прописа Цар патент за увођење Основног закона о Војној Крајини.”

”Кад су 1867 делегације мађарског и аустриског парламента решавале о тзв. Нагодби, управа Војне Крајине препуштена је била апсолутној вољи монарха преко уставног Министарства рата...” (стр. 33). Али већ 1869 ”превишњим писмом од 19 августа, **поклони цар ове пределе** (оба вараждинска пука и две чете Слуњског пука) **угарској круни.”**

Чак и инкорпорисање Далмације бечком ћесару за време Наполеонових ратова мотивисано је правима угарске круне, док о хрватској нико живи није водио рачуна (једнако као 1878 и 1908 приликом окупације и анексије Босне и Херцеговине). Тако је саопштен (100, с. 67) један извештај аустријског генерала (по народности Хрвата) Матеша Рукавине аустријском министру Францу Тугуту од 31 јула 1797 (приликом првог аустријског заузимања Далмације), у коме стоји из. осталога: ”Ова покрајина је надахнута чувствима највеће привржености према краљу Угарске...” ”Ја и овде понављам што сам казао у мојим претходним извештајима да су сви сталежи посебно а народ уопште положили заклетву верности нашем узвишеном суверену, краљу Угарске...” ”Ја сам заклетвом потврдио да сам изасланик краља Угарске, носилац реда и власти овог владара...” ”Следствено, ја сам уверио Далматинце **да ће угарска администрација бити уведена у овој покрајини, као што је она функционисала у време њихових предака, поданика угарске круне,** и то сагласно правима Њ. Вел. на ове покрајине...”

III.

Сад само неколико речи о језику, званичном језику тобожње хрватске ”државе”. То смо питање обрадили у књизи ”Крађа српског језика”, ту скоро изашлој (45, с. 33-39), па нећемо овде понављати. Само два-три податка које та књига не садржи.

Почетком XIX века Хрвати се из петних жила трудише да би ”одбранили свој латински језик” (30, с. 30), ”у коме су писани сви закони и сва посвећена права краљевства хрватскога” (46). Латински је био једини ,званични језик ”хиљадугодишње Хрватске”! И он је био један од атрибута посебне ”хрватске државности”!

На седници Хрватског сабора од 11 новембра 1832 генерал Рукавина се захвали ”народним језиком на избору за поткапетана краљевине. **То је од вјекова први хрватски говор изречен на сабору хрватском”.** (Шишић, 27, с. 147).

Сетон Ватсон (28) пише како је 1840 проглашен мађарски језик, место латинскога, као искључиви званични језик целог краљевства, па чак и у школама Хрватске. ”Напослетку је једна крајње увредљива изјава определила

да сви говори хрватских заступника који би се на латинском језику одржали морају бити сматрани као да нису изговорени”. Разуме се да о говорима на хрватском језику није могло бити ни говора.

ОД НАГОДБЕ 1868 ДО ”УЈЕДИЊЕЊА” 1918

I.

Други најважнији догађај државноправног значаја Хрватске за последњих двеста година, то је тзв. Угарско-хрватска нагодба, или просто ”Нагодба”. О њој пише Шишић (5): ”Раухов је сабор у септембру 1868 склопио с Угарским сабором Нагодбу ’за изравнање државноправних питања’ између Краљевине Угарске и Краљевине Хрватске и Славоније’ које чине ’једну исту државну заједницу’ према иностранству. Хрватско-угарска Нагодба остала је темељни државни закон за регулисање хрватско-угарских односа све до 29 октобра 1918...”

Новији енциклопедијски приказивач хрватске историје проф. Јарослав Шидак писао је (12): **”Дуалистичко уређење Монархије препустило је Хрватску потпуно Угарској...** Тада је, уз пуну подршку Круне, нови бан Левин Раух провео насилне изборе, који су у Сабор довели унионистичку, земљопосједничко-чиновничку већину, и та је неометана опозицијом народњака, који су се повукли из Сабора, уговорила с Мађарима Хрватско-угарску нагодбу. Хрватска је призната политичким народом — коме се, осим начелног признања територијалне цјеловитости (с изузетком Ријеке), препуштају унутрашња управа, школство с богоштовљем, и судство као аутономни послови... **али је лишена финансијске самосталности, а њезин је бан уствари подређен угарском министру-предсједнику.”**

Дађемо још неколико приказа и оцена ”Нагодбе” од страних писаца, да тек после пређемо на праксу под њом.

Енглез Ситон Ватсон, који је више од ма кога испитивао прилике Хрватске последњег века, објаснио је детаљно (28) да је Угарско-Хрватској Нагодби претходила Аустро-Угарска ”нагодба”, по којој је и опредељена Хрватска као саставни део Угарске. Угарска се обавезала да ће доцније евентуалне измене својих односа са Аустријом доносити ”уз законито учешће Хрватске, Славоније и Далмације.” На то надовезује Ситон Ватсон (с. 79): ”Као интересантан пример како је ова обавеза испуњена, може се споменути да Хрватска није никад, код ма какве ревизије аустроугарске нагодбе, ни за мишљење питана...”

”Општа екзекутива (аустро-угарска) одговорна је пред тзв. Делегацијама, најнеделотворнијом установом државног права, а у њима је Хрватска заступљена само са пет чланова и зато није у стању да утиче на њихову законодавну делатност...” (Делегације су биле упоредне, аустријске и мађарске са по 60 чланова. Од 60 мађарских, само је пет било из Хрватске!!)

Ватсон закључује: ”Другим речима, иако је Хрватска призната као ’политички народ који поседује нарочиту територију’, она нема никакав утицај ни код екзекутиве ни код легислативе Монархије нити ма какву контролу над њима. Заједнички министри стоје и падају по жељама Пеште и Беча...”

Исти енглески писац Ситон Ватсон каже за бана Хрватске после Нагодбе (28, 23): ”Према одредбама Нагодбе од 68, иако је бан изречно и непосредно подвргнут одговорности Загребачког сабора (§§ 50 и 51), ипак њега поставља угарски министар-претседник и као такав мора се сматрати пре као претставник Будимпеште него Загреба.”

О бану каже даље Ватсон (с. 90) сл.:

”Положај бана је пун непомирљивих контрадикција. С једне стране је он, као глава аутономне владе, одговоран хрватском Сабору (§ 50). С друге стране њега поставља Његово величанство по предлогу угарског ’заједничког’ министра-претседника...”

”Иако је бан, по закону, одговоран Сабору, та је гарантија без вредности ако би настао спор између Угарске и Хрватске. На том месту може да се одржи само онај ко је постављен од мађарске владе. Тако зависи постављење увек од тога, да ли бан заступа мађарско или хрватско гледиште. Мађарски министар-претседник Векерле је пре мало година казао да по систему који је стваран, **бан остаје ’експонент’ угарског претседника владе.** Он са владаоцем не може претресати хрватске прилике сем посредством министра за Хрватску, кога опет, сасвим природно, као члана мађарске владе, поставља министар претседник. **Тако између Круне и Хрватске постоји двоструки зид, и њене жеље и захтеве могу пред краљем да износе само два лица од Мађара именована...”**

У другој књизи (39, стр. 383) пише Ватсон:

На седници пештанског Парламента с краја октобра 1911 узвикнуо је гроф Стефан Тиса да положај хрватског бана нимало не зависи од поверења Сабора. Дословно је даље рекао: **”Хрватски сабор није парламент,** бан не дугује њему, већ мађарском министру претседнику одговорност...”

Барон Леополд Хлумецки пише у свом аустријском часопису за 1911 (136) како су се Хрвати позвали на свој закон да докажу да је њихов бан одговоран Хрватском сабору. Гроф Тиса то не признаје. Мађарска влада поставља бана, ерго он је њој одговоран. И онда наставља барон Хлумецки: ”Ако Сабор уобрази да су закони заиста закони и да се као такви имају да поштују, он просто бива распуштен...”

Највећи недостатак Нагодбе налази Ватсон у томе, што није ништа предвиђено да је обе стране поштују, ”Хрватску принудити на поштивање, то није нарочито тешко”. Мађари чак мењају и текстове водећи мало рачуна о хрватским тежњама (28, с. 92).

Говорећи даље о Нагодби, Ватсон каже (28, с. 70): ”Да спољна ситуација није изгледала тако претећа, и да се меродавни нису бојали руске пропаганде међу Јужним Словенима, на Хрватску би се још мање обзирали. Стварно није Хрватском сабору, за цело време критичке периоде, уопште пружена прилика да изнесе своје мишљење. Пошто је 4 јануара 1867 одложен, то исто се десило и 4 априла 1867. Тек је првог маја понова сазван и стављен пред готове чињенице...”

Већ ”25 маја је Сабор био распуштен” јер је Краљ сматрао његове жеље као ”неизводљиве”. Кад је 8 јуна Краљ крунисан у Будиму ”ни Сабор ни племство Хрватске није било претстављено, а од прелата само бискуп Сења. А Нагодба је изречно статуирала да је једна круна Св. Стефана, круна угарска, и да Краљ може само њом да буде крунисан.

Новине хрватске су биле заплењене и опозиционим онемогућено даље излажење.”

Публициста Виктор Библ писао је мало пред Други светски рат (38, с. 453): ”Ниједна нација није имала да више пати под последицама Нагодбе од

1867 него Хрвати, овај тако цару веран народ, који је г. 1848 вршио послове Круне, народ који је тако одличан војнички материјал давао војсци и морнарици... Хрватска је, како правилно примећује Паул Саснаса, свих дугих година од постанка дуализма управљана, само силом'.

Истина је да су Хрвати у угарско-хрватској Нагодби од 1868 добили своју националну аутономију, али она сама по себи већ скучена, бивала је следећих година увек даље поткресивана... Једва се да разумети да је Бечка влада оставила на цедилу своје верне помоћнике из 1848!"

Други аустриски публициста Хајнрих Кенер, каже у својој књизи "Царска политичка катастрофа", 1922, на страни 176: "...Некада хабсбуршки верни Хрвати, који су 1848 бранили трон Франца Јосифа против побуњених Мађара, беху од 1868 предати Мађарима политички и привредно" (40).

Професор паришке Сорбоне Ернст Дени писао је (42, стр. 159): "...Са гледишта финансија, нагодба од 1868 није дала Хрватима никакво сретство да бране своје интересе, и Мађари су тешко експлоатисали уједињену краљевину" (Писац наводи детаље).

Сад ће се навести речи једног Хрвата, и то никога мањег него бискупа Јосипа Јурја Штросмајера. Штросмајер пише Рачкоме 28 септ. 1889: "Ваља, по моме освједочењу, особито нагласити убитачност финанцијалне наше Нагодбе, по којој од сваке форинте коју наш народ крвавим жуљевима намиче и кано порез даје, 70% излази из земље у име тако званих заједничких интереса, а само 30% остаје у земљи за крваве нутарње потребе, што полег најнеповољнијих економичких и прометних начина, који се код нас извађају, вјечито наше сиромаштво, нашу запуштеност и смрт значи. Ово је неправда нечувена..." (43).

II.

Сад ћемо навести како је у пракси та Нагодба изгледала и колико је поштована, као и то шта је уопште донела хрватском народу у погледу самосталности и слободе.

Она је нпр. установила да се хрватски заступници у "заједничком" угарском парламенту могу служити својим језиком (али, разуме се, није

установила да их мађарски ”заступници” морају разумевати). И ево до чега је то довело.

Већ више пута цитирани Енглез Ситон Ватсон наводи како претседници угарског парламента нису дозволили Хрватима да говоре својим језиком ако су мађарски знали иако је то било стипулирано у ”Нагодби”. На седници пештанског парламента од 1 децембра 1910 потпретседник Навај је сасвим рестринктивно и погрешно интерпретирао закон, узвикнувши на крају: ”Одржавати дуге декламације у једном језику који нико од нас не разуме, значи нешто друго него чување законских права. То је злоупотреба права...” Посланик Барта је казао да то није право Хрвата већ једна концесија која треба да служи унапређењу државног живота Угарске, а посланик Угрон Габор је предлагао да се онемогући онима који не знају мађарски да буду чланови ”заједничког” парламента.

На то надовезује Ватсон (39, с. 379): ”Да су Мађари сматрали Хрватску само својом сатрапијом могло се запазити не само из тих речи, већ такође из речи грофа Куена који је казао: Наша је ствар да у Хрватској створимо политичку ситуацију која одговара нашим интересима. О интересима Хрватске није, природно, било ни речи.”

1883 је наредила ”заједничка влада” у Пешти да се на финансијским надлештвима Хрватске имају грбови да обележе мађарским и хрватским језиком, ”позивајући се при томе на Угарско-хрватску нагодбу” (51). И поред свег отпора ова је наредба била спроведена, да се напослегку нађе овакав компромис: ”У Загребу треба успоставити тзв. нијеме грбове, тј. грбове без икаква натписа, а у осталим мјестима Хрватске грбове само с хрватским натписом...”

Изборна пракса биће засебно наведена, а с њом у вези и право састајања и усмене речи (збора и договора, како се у Србији каже). Штампа је, међутим, била руга за целу Европу. Свуда су се показивали ексцеси спутавања штампе које су Хрватску показивали једном од најмрачнијих покрајина Европе.

Нико мањи и нико други него енглески политички историчар и хроничар Ситон Ватсон, у књизи под 39, у једној аднотацији на страни 405 тврди да ”и

у Русији, чак и у Турској, штампа је неупоредиво слободнија него у Хрватској под Цувајем”.

Да би избегли страховиту хрватску цензуру, знатне новине су излазиле на Ријеци (као Нови Лист Супила итд.). Јер је тамо владао далеко либералнији мађарски закон о штампи.

Стр. 134: Кад су се Хрвати бунили ради гоњења штампе одговорио им је др Томашић, хрватски министар, да се то морало десити јер је у интересу Угарске. За њега каже Ватсон да је био најспособнији помагач Куенов, и онда наставља: ”То је сад био практичан пример Куеновог начела да се политика Хрватске кује у Мађарској као и често цитиране изјаве старијег Андрашија да се Хрватима може владати једино наизменичним дозама зоби и бича” (39).

III.

Мењали су се банови, као што су се у Пешти мењали претседници влада, али је стање у Хрватској било све горе и горе. При сваком новом бану горе, сваким даном горе.

Тако нпр. један од првих банова после Нагодбе, први ”бан-пучанин”, како су Хрвати ликовали (јер дотад, а и отад, сви су банови били из реда џентрије, отуђеног племства) Иван Мажуранић (бан од 1873-1880), био је, одиста, активан и слободан у сузбијању свих позиција и права Срба, али Хрватској није дао ништа због чега би га сад могли да узносе. Напротив!

На стр. 361 каже Јосип Хорват за стање под баном Мажуранићем: ”Царева воља одлучује, а за цара цијела хрватска политика само је један пион у борби за власт на шаховској табли његовога царства.” (34).

А Херман Вендел пише (36, стр. 463): ”Сељачки бан Мажуранић је 1875 изјавио да мора напослетку престати пракса да чиновници сматрају народ као своје наследство и његово пљачкање као своје занимање.

После кратког бановања грофа Ладислава Пејачевића дође на банску столицу Карло Куен по адопцији Хедервари. Он је бановао пуних 20 година (1883-1903). О његовој владавини је написана читава литература, али ми,

нажалост, можемо пренети само основне податке, претежно из енциклопедија.

Хрватски историк Милан Прелог писао је за бана Куена (50) да је његово ”бановање имало за циљ да пацифицира Хрватску. Формално је придржавао уставно стање, а у истини је владао апсолутно. У сабору је пооштрио пословник, и спроводио изборе (пет пута)... **на основу изборног реда, по коме је сасвим онемогућио опозицију.** Обуставио је пороту код судова и љуто притиснуо опозициону штампу. — Куен је помагао свако настојање Мађарске владе за мађаризацијом Хрватске и Славоније... (Нарочито у школству). Оружаном силом штитио је у Хрватској и мађарске заставе...” Пре него је дошао за бана, као велики жупан Ђура, изјавио је да ”су Угарска и Хрватска једна домовина”. То му је био као неки програм рада.

Савремени хрватски историк Маријана Грос, универзитетски доцент у Загребу, пише (51): ”На темељу свог одређеног и јасног програма мађаризације, с очитом намјером да по сваку цјену сломи хрватску опозицију, Куен-Хедервари је, између осталога, настојао да претвори славонску регионалну свијест у посебну националну свијест; он методички заводи режим отвореног, протузаконитог насиља; насилно спроводи све саборске изборе (1884, 1887, 1892, 1897 и 1901); своди број заступника од 110 на 88, појачавши тако утјецај вирилиста; уводи нови пословник са тзв. клотуром и са проширеним правима предсједника; спречава свако озбиљније иступање опозиције; укида пороту за штампарске преступе; плијени штампу; забрањује скупштине опозиционих странака, а чиновништво у управи и судству претвара у послушно робље; поништава аутономију Свеучилишта...”

Иста хрватска историчарка каже (51): ”Куенов долазак (у Хрватску) био је заправо казнена експедиција која је имала обуздати саборску опозицију и довести њену улогу у сагласност с интересима мађарске државне идеје.”

Куен је штитио не само мађарске грбове већ и мађарску заставу, у којој ”хрватски народ види превласт Угарске над Хрватском” (30, с. 294). ”Концем 1895 рече он у сабору да ’нагодбени закон нигдје ни најмање не искључује порабу мађарске заставе’ На то примећује Рудолф Хорват: ”Куен је очито заборавио рећи да нагодба не искључује ни порабу кинеске заставе”... Ето

каквим су се смицалицама служили врховни шефови хрватског муниципија да Хрватској одузимају један по један знак државности!

Сам бискуп Штросмајер је казао за бана Куена-Хедерварија да је ”свако право, сваку слобоштину и свако свето чувство нашега народа погазио, попљувао и уништио ” (43, IV, 67).

Познати хрватски родољуб Франко Поточњак (1862-1932) написао је неколико књига о владавини Куена и њему лично (52, 53), које ја нажалост немам при руци. Разуме се да те књиге није могао штампати у Хрватској, већ у Пешти и Љубљани. Оне носе веома карактеристичне наслове: Како се држи прости лопов на банској столици, Из земље бесправља и деморализације.

Међу доцнијим бановима одн. вршиоцима банске дужности, нарочито су два дала повода да се о њима позабави не само хрватска него европска јавност и тиме подвргне критици хрватска државност.

Први је Павао Раух, син ”нагодбеног бана” Левина Рауха. Павле је био бан свега две године (од јануара 1908 до фебруара 1910), али у то доба спадају многи догађаји великог значаја, међу осталим и Велеиздајничка афера, о којој се засебно у овој књизи говори. Овде ће бити само неколико напомена.

Некадашњи дописник бечког Коресподенц-бироа у Београду, раније аустријски официр, родом из Хрватске, Душан Лончаревић, описујући догађаје који су претходили стварању Југославије (књига под 54) пише на стр. 352. У Прогласу Српско-хрватске коалиције од 20 марта 1908 стојало је изос.: ”Именовање барона Рауха за бана Хрватске извршено је без икаквих обзира на јавно мишљење. Барон Раух је примио банску част иако није имао ни странку нити приставше у народу. Вољу народа је он потпуно омаловажавао. Дошао је на власт против воље народа. **Он је прихватио услове постављене од мађарских властодаваца без икаквих обзира на основне законе, на права Хрватске и на достојанство хрватског бана...**

Бан Раух је одмах у почетку ставио до знања свој програм владања. Сместа је наредио да се изборни спискови пречине у његову корист. Чинио је

притисак на чиновништво, неке преместио, утрошио је велике суме без уставног овлашћања...”

Проф. Ситон Ватсон писао 1912 (39, стр. 184) да је барон Раух ”напустио сваки изглед уставне владавине; следеће две године је у Хрватској владао апсолутизам.” Њему је, том апсолутизму, Ситон Ватсон посветио засебну књигу (28).

Проф. Сорбоне Е. Дени пише (42, с. 272): ”После процеса у Загребу (мисли на велеиздајнички процес) Хрвати живљаху под једним режимом сумњичења и страховладе. Сабор није бивао сазиван друкчије него да одма затим буде распуштен.”

И Ситон Ватсон у цитираној књизи (39), пише, критикујући изборне марифетлуке у Хрватској, да ипак ако Сабор, тако изабран, покаже само мало опозиције, његове се седнице одлажу, затим се распушта итд.

Кад је ипак победила на изборима Српско-хрватска коалиција, каже се у њеном Прогласу: ”Народе! На овај твој одговор подиже се у заједничком Парламенту **министар-претседник Векерле и прогласи хрватског бана за обичног експонента Мађарске владе и извршиоца мађарске воље и мађарске политике у Хрватској.** Он је чак одбио да призна Хрватском сабору онај карактер који му припада историски и уставно...” И онда се спомиње гажење закона од стране Мађара, чак основних закона. Затим: ”Народе! Сабор сазват на дан 12 марта одложен је на неодређено време највишим рескриптом од 3 марта... Ово одлагање преставља повреду уставног принципа па чак и саме Нагодбе, а ништа мање и Закон о устројству Земаљског сабора... Народе! Није више далеко дан кад ће се покушати да ти, без Сабора, протуустављним и апсолутистичким средствима, наметну вољу туђег народа, противно законима и правима Краљевине Хрватске!”

На крају Манифеста хвали се народ да је свој задатак на изборима испунио сјајно и то ”пожртвованошћу оног малог броја твојих верних синова којима припада право гласа.” (54).

За Цуваја пише бивши дописник Коресподенц-бироа (54, стр. 405): ”Већ у пролеће 1912 је, постављењем ”краљевског комесара” Цуваја понова уведен безобзирни апсолутизам”.

А немачки политички историк Херман Вендел пише (36, стр. 587): ”Барон Раух искључи 1908 до 1910 Сабор пуних 25 месеци. А како ли је тек било кад је Цувај у априлу 1912 постављен за ”краљевског комесара у Краљевинама Хрватској и Славонији”! Са једним потезом пера укинуо је сваку делатност аутономног законодавног тела и све предрадње за изборе посланика. Владајући без парламента, без већине, без буџета, без програма, он је разбуктао оргије апсолутизма спутавањем штампе, ограничењем права на штрајк, распуштањем општинских одбора и најразноврснијим насиљем.”

Владавину Славка Цуваја, који је скоро целу годину 1912 владао у Хрватској прво као бан а после краљ. комесар, јако су осуђивали сами аустријски и немачки кругови. Тако је нпр. Леополд барон Хлумецки, најближи бечким владајућим круговима, у својим сталним описима политичког стања, казао ово (56): ”Све је мрачнија ситуација у Хрватској. Што се тамо догађа, то је самовоља најгоре врсте (das ist eine Willkuerherrschaft schlimmster Sorte). Политичари које се влади не допадају воде се у затвор под најотрцанијим изговорима, штампа је спутана, слободно мишљење угушено са свим насилним средствима. То се не зове владање него подјармљивање, не управљање већ насиље. (Das nennt man nicht Regieren, sondern Unterjochen, nicht verwalten, sondern vergewaltigen).

Јуна исте године је писао Леополд фон Хлумецки (57): ”Постављање комесара у Хрватској није државноправно предвиђено и тако исто незаконито као кад би се у Угарској именовао краљ. комесар... Спутавање штампе, угушивање слободног изражавања мишљења у Хрватској затворили су уста јавности и тамо влада мир гробља...” Говори о атентату на Цуваја који је указао ”на неодрживост стања у Хрватској и скренуо је пажњу Европе на систем владања, чија памет коначно приступа насиљима, који опет производе насиља...”

Водећи лист немачке демократије Франкфуртер Цајтунг је писао 1912 (58) да под Цувајем влада ”власт, која се ни на шта не обзире и најголија

корупција. Бивши фелдфебел (наредник), који није ништа предузео да се правда од оптужбе злоупотребе власти ради личног богаћења... Оно што чине Цувај и његове креатуре у Хрватској, оставља у засенку најтамнију Русију. Начинили су диктатором човека без образовања, без духа, без срца, који своју каријеру има да захвали само штреберству, и предали су читав народ његовој самовољи...”

Баром Хлумецки, који то преноси (57), говори о ”срамним стањима у Хрватској” (beschaemende Zustaende in Kroatien).

IV.

Није чудо да је углед Хрватске крајем прошлог и почетком овог века био пао на најнижи могући ниво. Ево само неколико ситних доказа.

Тако је нпр. француски публициста и зет конта Луја и Ива Војновића Шарл Луазо у својој расправи: ”Мађарска и хрватска опозиција”, у паришком часопису ”Ревија оба света” од 1 септембра 1895, стр. 101, писао: ”...ван Монархије и армије, Хрвати су ретко кад умели учинити да се о њима говори. У Француској нису будили никакве друге него војничке успомене... Ми једва можемо да их претставимо себи данас под цртама једног уставног народа...”

Ситон Ватсон је писао пред Први светски рат да је Хрвате задесила ”судбина заборављеног народа”. Фон Сидланд 66, стр. 403.

То смо пренели преко Ива Пилара. Директно од Ситона Ватсона преузимамо ову реченицу: Није чудо што се кроз Хрватску проносило да је једном приликом краљ Франц Јосеф казао ”Хрвати, то су дрољци” (39, стр. 167).

Поред све традиционалне привржености Хрвата бечком двору и Аустрији, за време Првог светског рата, нешто мало пре њега а нарочито иза њега, пише Јосеф Редлих (13, с. 145) да је код немачких политичара Аустрије ”нашао израз расположења који би се најбоље могао да испољи у верзији: Нећемо ли се ми ради да одвојимо од Хрвата, Пандура, Италијана и Влаха него од наше браће по крви?” Интересантно да на прво место стављају Хрвате, на друго опет њих (”Пандуре”), док Мађаре, Чехе, Пољака, па чак ни Србе ту не спомињу! Највише су се канда њих стидели!

ФЕУДАЛНИ ПОРЕДАК ХРВАТСКЕ

I.

Прва карактеристика хрватске државности кроз векове, то је њихова потчињеност туђину. Друга, ништа мање значајна, јесте феудално уређење које је било стална пратиља те ”државности” кроз све векове које историја бележи. И друге су европске државе биле; феудалне у средњем веку. Али је средњи век у Хрватској трајао до XIX века по Христу, како је први устврдио њихов публициста Милан Марјановић.

Не само то: другостепени и посредни управљачи које феудални поредак избацује на површину, који су саставни, највише видљиви органи феудализма, махом су били такође туђини. То ће се изнети у следећем одељку. Сад о самом поретку феудалном, његовим обележјима и његовим манифестацијама у Хрватској.

Феудални поредак је спољно очитован у власти племства и његовим латифундијама, огромним земљишним поседима, док су обрађивачи земље њима потчињено робље. Не само што земља не припада њима, већ они припадају земљи, они су, како се то латински каже glebae adjecti, тј. припадници земље. Ако властелин (племић) отуђи земљу, он отуђује с њом и своје кметове, сељаке, који одједанпут имају новог господара. Нико их о томе не пита нити води рачуна о њиховим жељама: робље једнога постаје робље другога. Оно може да изусти само ону познату реч: ”Ко мени господар, ја њему слуга”.

Племству је припадао иајвећи део земљишта, и племство је било главни, можда и једини, политички и државноправни фактор.

Понегде су властелинства и њихови носиоци имали екстериторијалан, екзимирајући положај према централним властима покрајине. Тако саопштава историчар Душан Ј. Поповић за бар један од таквих случајева у области Срема. Описујући долазак Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем у Срем, он пише (78, 158): ”Највеће властелинство у Срему добила је римска папинска породица Одескалки... Војводство од Срема је добио синовац папе Инокентија XI кнез Ливије Одескалки 1698 с тим да се

ово војводство стави **”изван закона домовине краљевства Хрватске и Славоније, с тим да његово војводство неће бити целовити део краљевства...”**

За даље карактеристике тога хрватско славонског племства и његову политичку и државноправну улогу у земљи, ми се морамо позвати на стране писце, несрпске, да нам се не би пребацила субјективност и пристрасност. У првом реду на познатог немачког политичара и публициста Хермана Вендела (рођеног у Мецу, Лотрингија 1884, умрлог у Паризу 1937). Он је написао мноштво књига о Југославији и појединим њеним проблемима. У највећој и најпотпунијој (36) он каже:

”Део укупног народа који је једини одлучивао, и био носилац хрватске државности, беше племство које је бројило 19.740 душа међу 762.172 становника Хрватске и Славоније.” На другом месту у истој књизи (36, с. 199), пише Херман Вендел: ”Хрватско племство је увек тврдило да су кметску подложност створили Бог, природа и закон... и бедно духовно устројство хрватског феудализма, непријатељски расположено према сваком напретку, ставило је у задатак делегатима заједничког сабора 1825 да испослују забрану слободног сељења сељака, да би се онемогућио развој индустије... Хрватско племство је мислило да свет иде пропасти ако кмет успе да збаци обавезу давања деветине жетве и кулучења сто дана годишње. Против ослобођења сељака бранили су се, дакле, ови феудални ’израбљивачи’ кметова, кад су бранили светињу и неприкосновеност јура муниципалиа (муниципалних права, тј. локалних самоуправа, ЛМК) и уколико су врхови свештенства тим сталежима припадали...”

Пре тога, у истој књизи (35, с. 20), пише Вендел: ”Само обавеза данка и кулука повезивала је гомилу сељачког народа са прегршћу магната и барона, који су се једини осећали као natio croatica (хрватски народ) и који би пре прогласили свога бојног коња него своје подложне сељаке за саставни део нације...”

И државно-правна наука тога доба ово потврђује. Тако пише Ф. Шуберт за Угарску уопште 1842: ”Као народ у политичком смислу разумеју се у овој држави племство, свештенство и слободни краљевски градови” (62).

Мађарски историчар и етнограф Хунфалви Пал то нарочито наглашава за Угарску (што се, сасвим разумљиво, односи и на њој потчињену земљу Хрватску). Он пише (113): ”Под изразом ”угарска нација” тада се разумело племство...”

И хрватски историчари то признају, као што ће видети из завршних излагања ове књиге. Два-три ћемо и овде цитирати.

Тако проф. Фердо Шишић пише (27, с. 115): ”Познато је како се свеукупно племство сматрало такорећи као један народ спрам неплеменитих поданика и сугрђана својих, с којима не хтједе баш ништа заједничко да има.”

Шишић пише даље (27, с. 27): ”Кад помислимо како је у необично много случајева племство тлачило своје неплемените сељачке хрватске сународњаке, онда видимо да је оно додуше било државни фактор, али не још и народни.”

Проф. Шидак пише (12): ”Хрватско је друштво довршило у XVI ст. своју сталешку изградњу: племство се готово издвојило у касту, а ’слободних људи’ који нису припадали племићнском сталежу тек се нешто мало одржало... Стална борба са вањском опасношћу није премостила дубок јаз који је дијелио поједине друштвене слојеве; она је, напротив, њихове односе заоштрила до отвореног класног рата. Измјена династије послије мохачког разбоја није нимало утјецала на тај развој...”

Разумљива је ствар да су сељаци били незадовољни, и да су покушавали да беже, чак и у Турску. О томе ће бити такође података у овој књизи. Десерција Хрватске, њена опустошеност била је такође у многоме резултат овог нечовечног поступања властеле са својим поданицима. Тако пише српски историк Радослав Грујић (81, с. 158): ”Ну признати морамо да исељавању и бекству кметова из Горње Славоније и Хрватске, те тако лаком и брзом пустошењу тих земаља, нису биле криве само провале турске војске и њихових хајдука, него и врло нечовечан поступак хрватско-славонске властеле са њиховим кметовима. Заповедник крајишки, потпуковник Ленковић, изјавио је 8 октобра 1551, под заклетвом у Дворском ратном

савету у Бечу, да је властела десет пута више крива него Турци, што су се кметови разбегли и земља опустела.”

II.

Најинтересантнији су подаци из XIX века, кад је иначе по целој Европи ”пукла зора” слободе и пуног укидања феудализма. У Хрватској није било тако. Није се чак ништа променило према ранијим вековима. Ево података.

Мађарски писац Никола Веселењ је навео 1844 колико има ужа Мађарска а колико Хрватска са Славонијом племића (без Крајине, где их је мало било). Племића са правом гласа је било 8.228, али ”ако се на сваког бирача, према пракси популистике, рачунају још 4 главе, то износи укупан број свих сталежа и класа оба пола у Угарској 544.372, од чега су 32.914 Хрвати и Славонци...”

Садашњи професор хрватске историје у Загребу Васо Богданов пише за стање крајем XVIII века и почетком XIX (33, с. 12): ”Племство је нејединствено, дијели се на великаше (велепосједнички феудалци), на средње посједничко племство и на ситне ”сељачке” племиће (”шљивари”, ”једноселци”). Велепосједничко племство је у знатном броју туђинско (Мађари, Нијемци) или однарођено...”

На другом месту пише Васо Богданов (32, с. 38): ”У Хрватској су, као и у Мађарској, све до 1848 постојале углавном само двије основне класе: повлашћена владајућа феудална класа, и обесправљено, потлачено сељаштво (кметови)... На тај начин се у овом периоду (1790-1830) политичко водство Хрватске налазило искључиво у рукама феудалне класе...”

Велики познавалац прилика у пределима данашње Југославије, немачки публициста и политичар Херман Вендел писао је (36, с. 189):

”Чак и на прагу XIX века унутрашње раслојавање Хрватске још је потпуно одговарало средњем веку. Маса сељака, кулучећи и плаћајући данак, више је вегетирала као животиња или биљка него живела као човек. Још у Сабору 1836 чула се дирљива жалба да ’зраци културе’ нису били чак допрли ни до ’племениташких’ сеоских општина. Танак слој грађана у мало градова који су постојали био је сасвим у духу немачке културне мисли; у Загребу,

коме је законодавство Јозефинизма чак, једно кратко време, наметнуло било немачки званични језик, биле су улице немачки наименоване. Немачки је одзвањало и са бина и са предикаоница, као и скромне штампе, а манастир урсулининих сестара у Вараждину одгајао је женски подмладак имућнијих кругова на чисто немачки начин...”

Кад је Наполеонова војска, почетком XIX века, била заузела делове Хрватске, пише Херман Вендел (36, 125): ”Феудализам који је бујно киптео у Хрватској, потсећаше на сваком кораку руководиоце Наполеонове владавине на Француску XV столећа. У својим претставкама гувернеру стално су се жалили чиновници на средњевековни феудални систем притискивања сељака, стално су се згражавали на грозоте којима су кметови били изложени, стално су истицали да се моћ и утицај племства мора да сломи и да треба пружити помоћ подложеним сељацима...”

У једној студији посвећеној Сељачком покрету у Хрватској, писао је Херман Вендел (90, с. 113):

”При избијању Европске револуције од 1848 Хрватска беше најфеудалнија од свих феудалних; поред ретког, слабог и безначајног грађанства стојало је земљишно племство, које је једино себе сматрало супстанцом народности, према маси сељака заглупелој у ропству. О њој је револуционарне године (1848) казао један говорник у Хрватском сабору као о слоју народа ’са којим се досад поступало као са робовима’, док је други описивао магнате који по Бечу и Паризу дембелишу а остављају својим намесницима на феудалном добру да са поданицима не поступају баш умилно...” Стр. 115: ”У ствари беше хрватско земљишно племство реакционарно окорело и прекипело. Пре Револуције (од 1848) тужило је да су сељаци постали бесни јер је 1836 ограничено било право шибикања од стране феудалне господе... Као да је знао појам ’нације без историје’ истакао је један говорник (у Сабору) да је досада само аристократија правила законе који су били срачунати на подјармљивање масе, због тога хрватски народ није имао два века никакву историју...”

У ”Политици” од 7 јуна 1957 налазила се ова вест: ”Градска библиотека у Суботици откупила је недавно од праунука Ивана Мажуранића из породице

Брлић-Мажуранић у Загребу једну занимљиву повељу Фрање Јосипа из 1863 године којсм се Срем одузима од грофа Петра Пејачевића и предаје на управљање феудалцу Светозару Кушевићу...”

Као што се види, још је у другој половини прошлог века, пре равно сто година, краљ мењао феудне господаре по својој вољи, а уз њих и сво ”земљи придодато” сељаштво.

У географско-етнографском часопису ”Глобус” који је излазио друге половине прошлог века у Немачкој и који је уживао светски глас, изашао је 1870 један путопис о Славонији и Војној Крајини. Он је непотписан, што значи да потиче из пера једног од уредника, који каже да је и раније више пута те пределе обилазио. (133).

Ту он налази ”имензне латифундије. Околина Чепина, најближег села на моме путу, припада породици Адамовић. Она поседује око 32 хиљаде пруских јутара, па ипак то газдинство важи као мално. Барон Брандау има, напротив, 240.000 јутара, од чега 160.000 шуме; Пејачевићи имају 160.000 јутара; бискупу ђаковачком припадају домене које доносе годишње 250.000 форината прихода.” (стр. 4).

Један италијанско-француски путописац из осме деценије прошлог века износи у једној књизи посвећеној Хрватској и околним покрајинама (134) стање сопствености у једном делу Славоније и каже: ”У Чепину се налази палата врло простог изгледа и тешког, Адамљевића, који су пре 40 година били господари готово свих околних земаља до Осијека. Отац садашњег газде почео је да троши своје поседе за трошкове које би учинио у Бечу и Пешти; једанпут је виђен, као што се прича, како је ставио на коцку и изгубио код карата стотине хектара. Да би се ослободио новчаних неприлика наслеђених од оца, и да би његови поседи опет дошли до важности, садашњи газда је морао да пристане и на даља отуђивања земљишта, тако да његов феуд у Чепину не броји више од 8000 хектара. У Француској би тако имање важило као колосално; овде говоре о њему као о иманчићу. Барон Брандау поседује око 60.000 хектара, од којих 40.000 у шуми. Пејачевићи имају око 40.000 хектара. Добра ђаковачког бискупа треба да имају, како су ме уверавали, исто пространство и дају приход од 300.000 форинта годишње...”

Нека не мисле читаоци да је у Далмацији било друкчије. Под Млецима су такође сељаци били скоро бесправни и такви су великим делом остали све до 1918. Ево шта пише о томе савремени хрватски писац Фрањо Свелец (140) за стање у Качићево доба и у његовом крају:

”Млетачка је влада наиме сва новоосвојена земљишта прогласила државном својином, па су је њезини подручни органи дијелили, давали или продавали виђенијим људима, војним старјешинама, и другим повлаштеним лицима, племићима, црквама и самостанима, а фактични обрађивачи, тј. управо сиромаси тежаци и чобани постајали су колони повлаштених уживалаца земље и морали давати четвртину својих плодова. Највећа пошаст били су приватни закупници десетине. Није било сређеног катастра, па се није знала тачна величина земџишта, и подавања су се одмјеравала од ока, дакако увијек на штету сиромаха тежака. Долазило је до самовоље, насиља и пљачке. Приватне закупнике помагало је и корумпирано чиновништво, а штитила их је војска. Насиља, злоупотреба и неправди сваке врсте било је и на старим подручјима млетачке власти. Зеленаши су попут црва нагризали и онако лошу економску зграду млетачке политике...”

НАРОДНОСТ ХРВАТСКИХ УПРАВЉАЧА

Откад се Хрватска утопила у заједнице са осталим народима, њене врховне власти су биле, разуме се, туђе крви и туђег језика. Не само краљеви (Арпадовци, Анжувинци, Хабзбурзи), мада су их Хрвати звали ”хрватско-угарским краљевима”, већ и све подручне централне власти претстављали су туђини. У ”заједничкој” угарској влади, после Нагодбе, није био ниједан Хрват. У њој се налазио један министар са ресором ”за Хрватску”, али је он био увек туђег соја иако често родом из Хрватске одн. Славоније. Да у Бечу никад није било Хрвата министра, не треба нарочито наглашавати, ни у посебној аустријској влади (под коју су спадале Далмација и Истра), ни у заједничким аустро-угарским ресорима.

Хрватски нунцији су се жалили 1848: ”Нити међу министрама нити код државног вијећа не налази се ниједан син ових краљевина, који би могао славенску своју домовину заступати и бранити ју против повредама, које јој прије̇те од владе мађарске...”

Средином прошлог века био је на предлог бана Јелачића именован ”заступником Троједнице код Пријестоља” Фрањо Кулмер (1806-1853), децембра 1848 био је ”именован министром за Хрватску у влади Шварценберг Стадион”, јер је тада Аустрија била још централистичка. Он је био ”претставник Хрватске у бечком министарству” (61). А за њега каже Вељеслав Вилдер (29, стр. 49): ”У Бечу је живео хрватски аристократа барун Фрањо Кулмер, који је био сасвим у духу дворске политике”. Ипак је остао у влади до 1852 Барун Кулмер, већ по самом имену, није био хрватског порекла, а после се сасвим ишчаурио у заступника бечких интереса. Само су такви могли заступати Хрватску!

На стр. 183 своје Хрватске повијести саопштава Рудолф Хорват (30) да је ”у листопаду 1860 гром Антун Сечен био именован министром угарским; честита му град Загреб, а Сечен одговара да има двије домовине: Угарску и Хрватску.”

Али и домаће власти, у самој земљи Хрватској и Славонији, биле су махом претстављене странцима одн. нехрватима. И световне, и црквене, и војне.

Оно што би ми звали регионалним и локалним властима, то су Хрвати звали **муниципијом,** и сва њихова борба се сводила на одржање ”муниципалних права”.

Херман Вендел објашњава донекле тај муниципални дух, где је свака жупанија имала засебан свој грб и стег и била је донекле држава за себе (55, с. 28). Шишић објашњава Србима (27, с. 44), јер Хрвати то углавном знају: ”Муниципијум значи област, надлештво. То може да буде читава једна земља, буди жупанија, буди варош (у том случају краљ. слободна варош).” Пошто су муниципалне атрибуције углавном, раније искључиво, племству припадале, то ће се овде говорити и о племству као главном политичком и државноправном фактору Хрватске.

I.

На челу ”Краљевинах Хрватске, Далмације и Славоније” налазио се бан. Тај бан није скоро никад био Хрват, а веома ретко чак и родом одатле. Стално су постављани туђини за та места. И ту ћемо се позвати на два хрватска историка.

Тако проф. Фердо Шишић пише (27, с. 7):

”Није случајно да кроз читаво XVIII стољеће све до, године 1790, не налазимо на банској столици ниједног Хрвата, сем краткотрајног владања грофа Ивана Драшковића, већ редом све саме великаше Мађаре, вјерне привржeнике и помагаче двора и његове политике, од којих највећи дио није готово никад боравио у Хрватској, нити је знао хрватског језика...”

Шишић у аднотацији наводи имена свих тих банова, све изразита маџарска џентријска имена.. као и време њиховог ”бановања”. То су гроф Адам Бањањи, гроф Јанош Палфи, гроф Јожеф Ештерхази, гроф Карољ Бањањи, гроф Ференц Надажди, гроф Ференц Ештерхази, гроф Ференц Балаша. Само је гроф Иван Драшковић међу њима бановао једну годину. Остали просечно по 12-13 година! Историчар Р. Хорват пише да се 1845 ”Хрвати бојаху да им не би краљ послао за бана каквога туђинца, јер већ од г. 1806 не сједи на банској столици домаћи човјек...” (30, с. 89).

Тек од 1848, кад је барон Јелачић био постављен за бана, јављају се и Хрвати на банској столици, али опет претежно нехрвати (два Рауха, Куен, и други). Хрвати на тој столици били су углавном креатуре Беча или Пеште (према томе ко је у даном моменту имао претежну реч).

За једнога пише Рудолф Хорват (30, с. 291): ”Кад је 1 просинца 1883 био у Хрватској враћен устав, именује краљ хрватским баном грофа Драгутина Куен-Хедерварија, рођака Тисина... Општенито се знало да се Куен сматра **Мађаром,** премда је и у Славонији имао свој посјед. Одлазећи из Ђура, гдје бијаше велики жупан, изјавио је Куен: ’Моје родиште налази се у Хрватској, **али домовина је моја у Угарској.’** Као бан хрватски остаде Куен вјеран овој изјави. Он је сматрао својом задаћом да у Хрватској шири ’мађарску државну идеју’.” (Подвлачења су Хорватова).

Мађари су често тврдили да Хрвати немају погодне личности за хрватског бана. У том погледу је значајна ова истинита епизода.

Један хрватски политичар свог века које је остао аноимиан, описује следећи случај (59, с. 242): ”Кад је, 1883, после буре са грбовима, опет настао мир и кад је требало опет да се банска столица попуни, позвао је Тиса Калман најугледније хрватске политичаре к себи, да би се посаветовао о личности будућег бана. Он том приликом наведе неколико хрватских банабила (аналогон са ”папабили”, тј. лица која долазе у обзир код избора папе, буквално ”способни, подесни за папу”, ЛМК), али је против свакога од њих имао један или други (од присутних) да нешто приговори. Један је дроња, други је расипник, трећи дон Жуан, да и не говоримо о осталим карактеристикама. На то рече Тиса Калман господи: ’Ја већ видим да у целој Хрватској нема ниједног пристојног човека, па ћу Вам зато послати Мађара’. И заиста дође: гроф Куен-Хедервари.”

Тај исти хрватски политичар каже: ”После Куена Хедервари морао је сваки бан да отступи, јер је био од његових наследника надлицитиран” (они су нудили још веће услуге Мађарима!) (59, с. 242).

Слично као банови у Загребу, и ”намјесници” (тј. цареви) за Далмацију у Задру били су махом нехрвати. Од половине прошлог века највише су то царски генерали Срби (Лазар Мамула, Гавро Родић, Јовановић), што

нарочито замера задарски надбискуп у време Првог светског рата Вићентије Пулишић (68). О томе сам поближе писао у једној другој књизи (69), па не желим понављати. Овога века су били неки барон Давид, онда Хандел, гроф Атемс, барон Нардели итд. Ових последњих се одлично сећам, па по сећању и пишем.

II.

Црквени великодостојници у Хрватској су све доскора били туђини или по пореклу или по осећању. Чак и сам Штросмајер, највећи понос Хрвата ”мецена, отац, ум и срце народа хрватског”, у ствари је Немац из Осека. Сам Шишић пише (43, с. 451): ”Наш Штросмајер је Хрват њемачког поријекла”.

1870 један немачки путописац обилази Славонију, посећује Штросмајера и износи податке о њему: ”Рођен је у Осеку 1815 као син немачког грађанина, као што већ његово име доказује... Он говори немачки чисто и окретно...” (133).

Тачно 1850 је постављен за бискупа славонског у Ђакову Јосип Јурај Штросмајер. Рудолф Хорват пише (30, 159): ”Хрвати се радоваху што је бискупом у Ђакову постао домаћи син, рођен Осијечанин” а бискупија ”босанско-сријемска” пошаље краљу Фрањи Јосипу адресу захвалности што јој је ”први пут — откако је паметала — дао њенога сина за главара” (60). Као што се види: откад се памти, откад има ”листина” и споменика, није никад био бискуп ни домаћи човек, а камоли Хрват!

Ту је реч о славонској или, како се званично зове, сремско-босанској бискупији са столицом у Ђакову.

Хрватска има од вајкада три бискупије (Загреб, Сењ и Ђаково). Код других није било боље.

Шишић сам признаје да су прелати у Хрватској били махом странци. Он каже (27, 24) да је од XVI до XVIII века ”Загреб у нижем клеру... био фактично хрватски, но племство и виши клир (канонице и бискупи) бјеху туђински — њемачки и мађарски...”

А непосредно пред тим пише Шишић: ”За вјечне одсутности банова у ратним временима XVI и XVII вијека; а нехајства у XVIII вијеку, бјеше редовито загребачки бискуп банским замјеником и предсједником хрватскога сабора”. Загребачки бискуп је, дакле, неколико векова вршио дужност бана и поглавара хрватско-славонског муниципалија. А он никад није био Хрват!

Загребачки надбискупи су, сви одреда, били странци, (надбискупија постоји тек сто година од 1853). Последњи под Аустро-Угарском био јс Антун Бауер. Два су била кардинала (стожерника римске цркве): Ђула Хаулик и Јожеф Михалович. Први је био помађарени Словак, други такође Мађар, за кога Рачки каже да је ”бивши хонведски фелдпатер” (војни свештеник мађарског домобранства) (43, I, с. 104).

О мањим прелатима: каноницима, лекторима итсл. да не говоримо: Тако напр. савременик Штросмајеров Стјепан Мојсес, ”некоћ професор Православне академије а од 1847 загребачки каноник, рођен је и одрастао као Словак...” (43).

Један подунавски Шваба је писао који су све Немци, били хрватски бискупи давно пре насељавања Немаца у Хрватској и Славонији (138). Тако неки Сингинин у Загребу 1102 (тачно у доба ”пакта конвента”), затим 1290 Лаберт на Крку, 1338 Јохан Беке у Срему, 1380 Јохан Шерценбергер у Сењу, крајем XIV и почетком XV века два пута Еберхард Албен у Загребу, 1411, Томас Винтер у Сењу. 1418 Петар Цих у Сењу, 1406 гроф Херман фон Цили у Загребу, 1421 Јоханн Албен у Загребу, 1433 Конрад Шноспуцгер у Срему, 1457 Балтазар де Мочидел у Загребу, 1466 Освалд Туси у Загребу, 1480 Матија де Варда у Ђаковару, ту исто 1494 Габриел Полвер, 1529 Бернард Кис у Загребу итд. Под Сремом се разуме доцнија епархија Ђакова. Ту су наведени Немци, и то не сви. Остали су били Мађари.

На Приморју, где је било бар петоструко више бискупа, сви су под Млецима били Италијани.

Ми то не бисмо износили да Хрвати не указују стално како су наше владике били фанариоти. То стоји, али за само мањи део ропства и то не у свим крајевима где Срби живе. А Хрвати нису никад за хиљаду година имали своје бискупе. И данас је загребачки надбискуп-кардинал Шефер, јамачно

Немац (такође из Славоније), у Бања Луци Пихлер, Чех или Немац итд. Бауеров викар је био фон Салис, Швајцарац. У Сарајеву је био Немац, Штадлер, кога је за то место препоручио главом Јосип Јурај Штросмајер! Итд.

IV.

Ни племство ”хрватско” и није било етнички хрватско. Чак и првобитно хрватско племство је, по неким веома озбиљним писцима, било страно а не хрватско.

Један од најбољих савремених познавалаца прошлости и садашњости ”Југоистока Европе”, минхенски професор Г. Штатмилер је написао са пуном поузданошћу (63) да су ”све велике државе словенског света који је настајао — Бугарска, држава кијевских Варега, **Хрватска,** Пољска — да су све те државе, **као што је доказано** основане од несловенских горњих слојева.” (Србију Штатмилер ту не убраја).

Словеначки географ и етнограф Јоже Рус тврди сасвим озбиљно да су ”народни хрватски кнезови и краљеви само **потомци** и наследници **готских владара”** (64).

Кад говори о тзв. ”Дванаест племена Хрвата” у северној Далмацији, која су била срж хрватског племства од XII до XV века, Јиричек нарочито истиче (65, I, стр. 45) да ”нису сва имена словенског порекла. Име племена Карињана долазе од римског града Коринум (слов. Карин). Име Могоровићи није словенско него, по звуку, више уралско-алтајско. Могоровићи су, у XI до XIII века, седели код Задра, а после провале Монгола помињу се они у Велебиту и у Лици...” Стр. 46; ”Дедићина се зове наследно племство на великим острвима Брачу и Хвару 1185-1250, који су делимично, можда, потомци неретљанских племена.” А та племена су српска, па и повеље ове породице дате су на српској ћирилици. (Јиречек, ибидем).

Словеначки историк Људмил Хауптман је писао (77): ”Сасвим без чуђења, као да би то била најједноставнија ствар на свету, назива Архиђакон Тома вођу отпора против папских унификација, насталог после 1260 у националној цркви, као одличног човека готског рода... Према предањима

било је међу Хрватима кнезова из рода Тотила. То ипак не потврђује да је цео народ готског порекла...” Али Хауптман, позивајући се и на Шишића (7), признаје то страно, претежно готско порекло, извесним њиховим старешинама.

Немачки етнограф Валтер Шнефус је писао за време последњег рата (76): ”Хрватско племство је већ од XIII века било свесно да оно није словенског порекла!” Каквогод било, то старо хрватско племство је ишчезло при навали Турака. Ево шта о томе пише хрватски најомиљенији политичко-историјски писац др Иво Пилар под псеудонимом фон Сидланд (66, с. 26):

”Хрватско се племство затирало и изкорењивало из своје дједовинске рођене груде, па је листом бјежало пред Турцима према сјеверу и сјеверозападу. Најбоље силе бијаху уништене и најбољи појединпи пропадоше... Водећи елемент хрватског народа, који је државу створио и политички водио, бијаше дијелом изкориењен, диелом уништен, па је изгубио непосредни додир с осталим хрватским народом.”

Надошло је после ново племство обдарено феудом и сл. Али племство хрватско није било етнички хрватско, и оно што је било није хтело да буде. Ево и ту доказа према несрпским писцима.

Хрватски писац Милан Марјановић пише (35): ”Племство је било политички народ Хрватске, али оно није било хрватско...”

У једном великом компендију Аустријског националитетног права писали су најпознатији аустријски професори (22): ”Хрватско племство, дакле хрватска нација у политичком смислу, почело је било у XVII столећу да постаје двојезично. Због уроте Зрињско-Франкопанске 1670 старе су породице на много места уступиле места страним породицама.”

Више пута цитирани Херман Вендел је писао специјално за хрватско племство (55): ”Оно се од вајкада осећа тесно повезано са мађарским магнатима и ценгријом као una eademquae nobilitas (једно исто племство, ЛМК). Католичка вера, латински званичан језик, феудално устројство беше обема заједничко. Пошто их је још борба против истих непријатеља, најпре Млечића а после Турака, напослетку Хабзбурга, још чврше повезала, то је

њима различита националност једва долазила до свести, јер код једних није била народно-хрватска а код других није била народно-мађарска. Без предомишљања се хрватски сталежи обесише о врат мађарске феудалне господе кад се у Европи појави ветар новог времена, јозефинска реформа са ослобођењем кметова и правне изједначености протестаната, француска револуција са устанцима сељака и брисањем феудалних правица...”

Аустријски историк и политичар Јосеф Редлих каже: ”Мађарско племство је успело у току времена да у Угарској и племство осталих народа све више и више прими у себе и сасвим уврсти у мађарску нацију.” На другом месту (13) исте књиге каже Редлих: ”Почетком XIX века хрватско племство је **већ давно** било прожето мађарским породицама и као целина испуњено социјалним светом претстава мађарског феудалног племства...” Јосиф Редлих је даље казао да су се ”хрватски магнати у већини рачунали као Мађари и највећим делом происходили из мађарских породица” (13, II, 209).

На другом месту пише Херман Вендел (36) да је почетком XIX века, дакле за време Карађорђевог устанка, ”код Хрвата постојала готово само једна класа над којом се влада, јер њихово племство, место да буде носилац националне културе, у највише случајева није знало ни народни језик и било је на путу германизирања и мађаризирања.”

Рудолф Хорват је писао за то исто време (30, с. 13): За време Француске револуције ”наши племићи почну се по мађарском обичају облачити; исте госпође носиле су мађарску крзнену кабаницу и чако...” Даље каже: ”Хрватска је аристократија била понијемчена још од времена Марије Терезије” (30, с. 167).

Туђинску крв и туђински менталитет хрватског племства истицали су многи хрватски писци, међу њима нарочито Ксавер Шандор Ђалски (ректе Љубо Бобић).

V.

Да пређемо на поједине породице; прво на њихов понос, на властелу Зринске и Франкопане. Код обих је била једна мађарско-хрватска смеса, која

је и њих саме збуњивала, да често нису знали шта су, а највише су волели да буду и једно и друго.

За породицу Зрињски се тврди да је била првобитно хрватска; она друга није то чак била никад.

Проф. Шидак пише (12): ”Породица је Зринских... једина још међу великашким родовима преостала из старог хрватског племства...” (То пише за XVII век).

Ипак за њих (за грофове Зрињске одн. мађарски Зрињи) Шишић пише (27, с. 42): ”Код Зринских важило је као правило да су их сматрали ambarum patriarum defensores, тј. ’добрим синовима и браничима обију домовима’, и Хрватске и Угарске, па тако се и деси да је Никола Зрински млађи (+ 1664) постао главни старији мађарски пјесник... а то је дјело превео на хрватски (чачавско-кајкавски) његов брат Петар (погинуо од бечке, руке 1671), али тако да је оно ’мађар’ оригинала често измјенио у ’хорват’...”

Слависта Јан Колар звао је Николу Зрињског ”мађарско-хрватским амфибијом” (71, стр. 685). Мађари су његову песму ”Не банчт а Мађарт” узели као национално гесло.

У штандардној књизи о националностима у Аустрији (22) истиче се као куриозум да је од два брата Зрињских, један, Никола, био мађарски, а други, Петар, хрватски песник. Онај је писао на мађарском ”Сирену Јадранског мора”, а овај је 1660 штампао у Млецима ”Адријанскога мора сирену”. Обадве се те књиге зову незванично ”Зринајиде”. Али је сад ово интересантно да Никола у мађарској Зринајиди, XVI певање, каже за свога брата Петра (269):

Мој храбри брат је Хрват а једнако и Мађар,
И воли, као што смо видели, своју отаџбину!

Разуме се, отаџбину мађарску. Он је Хрват само зато што је тамо имао своја имања и феуде, полухрват, док му је брат чисти Мађар, који сматра потребним да и брата ”Хрвата” не одвоји сасвим од мађарства.

Италијански публицист Франко Матеи, дао је непосредно пред Први светски рат једну студију под насловом ”Мађарска и Мађари” (67), у којој је са симпатијама говорио и о Мађарима и о Хрватима. Па ипак, на страни 79 и следећој, није могао одолети а да не каже нешто о њиховим заједничким јунацима.

Он наводи турске ратове и њихова освајања великих делова Мађарске и Хрватске, па онда дословно вели: **”Данас Хрватска и Мађарска се препиру око хероја, као два пса у пословици око најпростије коске.**

Тако Никола Зрињски, мађарски великаш, бан, ако се не варам, Хрватске, велики капетан свога времена, такмац чувеног генерала Леополда Рајмонда Монтекуколи, подражавалац Таса и аутор прве епске поеме у мађарској литератури, тамо-овамо, у Екзилу песника и хероја, претура своју бујну коврџаву косу, и, сав очајан, **не зна више да ли је Зрињи Миклош или Микула Зрињски,** и несигуран је треба ли код Јупитра да се заузме за Мађаре, који по њему називају улице и тргове и подижу му споменике, или за Хрвате који то исто чине. И, јадник, налази се у положају посланика изабраног на два места који мора да се определи и да оптира за једне од њих.

Једнако збуњен и несигуран је о свом сопственом бићу и брат његов Петар, који је услед једне завере био на домаку круне Светог Стефана, да је на главу стави, а изгуби, и то не метафорички, саму главу.

Иста је кондиција његовог друга у завери Франћеска Франгипани, потомка млетачких конта са Крка, који, проширивши своју власт над Хрватским приморјем, задобише мађарско племство. Он постаје Фрањо Франкопан, и можда најпопуларнији од све тројице, који је у многим селима и варошицама Хрватске видео крчме које носе његове име... и таквих несрећника беше још неколико.”

Кад смо већ код Франкопана пренећемо још неке податке о њима.

Проф. Константин Јиречек пише у својој студији о Романима приморских градова у средњем веку (73): “Frangepani, de Fragepanibus, Framchopanibus у глаголским повељама XV века најчешће звати Frankapan, ређе Frankopan, Frangepan, Franepani. Надимак грофова од Крка, споменицима доказани тек

од 1426... Имена чланова породице од 1126-1242 немају ничег словенског: Duimus, Bartholcmaeus, Vitus. Henricus, Johannes, Martinucius, Fridericus. ”

У Хроници Панвинио из средњег века стоји (74): ”Године 1333 дођоше из Рима господин Анцол Михаел од Франкопана, господин Никола и господин Уго, сва три брата, раније римски кнезови, властела (господа) и кастелани (сопственици замкова), али су делом били избачени из Рима и нађоше се у Венецији. Господин Никола од Франгипана, брат реченог Анцола, пође у пределе Далмације, и од њих проистекоше грофови од Вељa” (Крка?).

Пруски писац Наигебаур, описујући у својој књизи ”Јужни Словени и њихове земље” Ријеку (Фијуме), казао изос. и ово (75, стр. 245): ”Она је сагрђена од Франкопана, који играју значајну улогу у историји ребелског племства. Ова је породица добила своје име што је делила хлеб у Риму једне гладне године. После је узела учешћа у немирима Рима кад су се папе побуниле против царева и хтеле да учине неограниченим господарима црквене државе што им није лако успело против римске аристократије (иако су већ тада били цара свргли). Кад іе био, год. 1118, изабран Гелазије II (за папу), насрну Ћенћио Франкопан у скупштину кардинала, злостављао их је и новог папу одвео везаног ланцем, док га противна странка није ослободила.”

Тражећи даље податке о Франкопанима у жељи да утврдим истину (то је главни циљ сваког научног радника), нашао сам на један говор надбискупа Калоче и бискупа Загреба Франциска грофа фон Франгепан (он је у исто време обављао обе функције!!), који је одржао у Регенсбургу јуна 1541 (137). Ту он описује Угарску као јединствену земљу, у којој се налазе Славонија или земља Винда између Драве и Саве, а она такође ”Угарској принадлежи”. Пренећемо на оригиналу тај део говора на Сабору у Регенсбургу: ...Sclaven oder Windischland (so weilendt auch Hungarn zugehort) het seine Schutzwasser di Trab und Saw.

За остале властеоске породице у Хрватској и Славонији страно порекло се још лакше и сигурније може доказати. Оно је највећим делом видљиво и из њихових имена. Тако нпр. барун Густав Прандау, спахија у Валпову и Доњем Михољцу (Шишић, 43).

Руски етнограф и политички писац Л. Березин навео је у прошлом веку (79, I, 149) порекло многих истакнутих хрватских спахијских породица. Ту он пише: ”Гроф Бађани је из Угарске, барон Прандау из Штајерске, барон Хеленбах из Баварске, гроф Ердеди из Мађарске, гроф Кулмер из Немачке, гроф Њжусон (?) из Ирске, барон Раух из Швајцарске, књаз Липе из књежества Липе (у Немачкој, ЛМК), гроф Сермаж из Француске, гроф Шлитенбах из Пруске...”

За Сермаже даје прецизније податке проф. Шишић. Он каже: ”Грофови Сермаж се доселише у Хрватску у XVIII веку из Базансона у Француској. (Шишић, 27, с. 147)

Успут спомиње порекло двају најзнатнијих властеоских породица Срема проф. Душан Поповић. Он пише (78, стр. 151): ”Ни Одескалки, папински рођаци и римски племићи, ни Шенборни, рођаци надбискупа у Мајнцу, нису трпели српски језик и ћирилицу...”

На ослобођеној територији од Турака дошли су место турских спахија феудни господари одн. грофови махом страног порекла. Ватсон то изречно наглашава (28, 28) и наводи имена нових феудних господара, која. ћемо овде у оригиналу пренети: Odeschalchi, Colloredo, Trenck, Caraffa, Prandau, Rauch...

Шишић пише (5) да су се после ослобођења од Турака у земљу доселили не само сељаци и обртници Мађари и Нијемци, већ ”се доселило и подоста великаша” (и онда наводи имена страних грофова и барона, који се населише у Хрватској: Ердеди, Раух, Кулмер, Одескалки, Елц, Прандау, Пејачевић, Јанковић итд). Даље Шишић каже (27, стр. 8): ”Грофови Ердеди бијаху додуше мађарског поријекла, а она грана која се још почетком XVI вијека населила у Хрватској, сасвим се била похрватила...”

Познати авантуриста и вођа пандура барон Франц Тренк рођен је у Ређо ди Калабриа (1711) од немачких родитеља. Доцније му је отац постао командант Славонског Брода и сви они славонска властела!

Адам Прибићевић је такође на много места истицао страно порекло хрватско-славонске властеле. Једном је писао (80): ”Крупни племићи (за разлику од ситних, тзв. ”шљивара”) звали су се: Норман Куен, Гутман,

Одескалки, Ердеди, Кулмер, Раух, Турн-Таксис, Јанковић, Пејачевић. Неки су Јевреји, неки Немци, неки Талијани, неки Мађари. Јанковић је старином Србин а Пејачевић Бугарин.”

Проф. Радослав Грујић наводи које су се све српске породице у Северној Хрватској покатоличиле да би добиле племство (док је већи део остао сељак одбивши племство везано за конверзију). То су Кукуљевићи, Драшковићи, Ожеговићи, Сладојевићи и други, који се ”постепено увршћују у грофове, бароне и осталу хрватску властелу” (81, стр. 163). А те породице су давале и државнике ”хрватске” и културне раднике којима се Хрвати поносе.

Па и мањи племићи су се често поводили за већима и приказивали се као нехрвати, најчешће као Мађари. Тако Рудолф Хорват описује заједнички сабор 1842. Мађари не дозвољавају да Хрвати говоре латински (о хрватском говору нема ни помена!): ”У томе подупираху Мађаре такођер два Хрвата: вараждински жупан гроф Иван Непомук Ердеди и туропољски комеш Антун Јосиповић. Ове издајице **стану тврдити да су они прави Мађари.** И због тога почну обадва говорити мађарски...”

Б) ИЛУСТРИРАЊЕ ПРИЛИКА У НОВОЈ ХРВАТСКОЈ

ИЗБОРНО ПРАВО И ИЗБОРНА ПРАКСА У НОВОЈ ХРВАТСКОЈ

У XIX веку изборише су демократске масе Европе савремено бирачко право, које је морало имати четири квалитета: да је опште, да је једнако, да се врши непосредно и тајно.

Све су европске државе, мање-више, примиле и установиле такво бирачко право, па, после устезања, и сама Аустрија. Али није Мађарска, још мање Хрватска, где је одређивање бирачког права спадало у њен аутономни делокруг.

Хрватска је имала једно од најзаднијег бирачког права у целој Европи, над којим су се скандализирали и велики умови и ситни људи.

Ми ћемо овде навести шта су о томе други говорили и бележили, они до којих смо могли стићи. Има их још сијасет.

Али пре свега неколико ”фактографских” података, нарочито о њиховим правним прописима за извршење избора или за њихове ”изборне редове”, како су их звали, законе о изборима за ”Земаљски сабор краљевинах Хрватске и Славоније”.

Тих закона је било више, управо веома много за кратак период времена од неколико деценија. Просечно се нису ни два избора извршила по једном ”изборном реду”.

Сви ти изборни редови и њихове особине описани су детаљно у (хрватској, Крлежиној) Енциклопедији Југославије (82), па то нећемо овде преносити. На све се њих осврће Ситон Ватсон у својој великој књизи о Јужнословенском питању у Хабзбуршкој монархији (39), па ћемо, у жељи да гдегод је могуће пустимо странце да говоре, пренети његове примедбе.

У њој Сетон Ватсон каже да је први хрватски ”изборни ред” донет за време бана Јелачића 1848 али ”никад није био предмет праве дебате у Сабору”. Ипак су избори 1861 и 1866 извршени на основу ”овог сировог

пројекта...” Тек 1866 је поднет Сабору нов нацрт Изборног реда ”али није по њему гласано”. ”Избори од 1867 вршени су на основу провизорног, самовољно октроисаног изборног реда”. ”Коначно 1870, изгласа Сабор нови изборни закон, који је владиним органима дао велику моћ...” 1874 је ”народна” странка која је била на власти поднела један либералнији пројект закона који је био усвојен, али, после расцепа странке донет је 1881 нов закон, који је утицај власти још појачао. То све саопштава Сетон Ватсон (”Скотус Вијатор”).

Нормално, око четвртина становника (приближно 25%) има бирачко право ако је оно опште (тј. половина мушкараца, одн. практично сви пунолетни мушкарци). У Хрватској по првом ”изборном реду” није имао ни један по сто становништва бирачко право.

Напред цитирани енглески писац Ватсон каже о томе (38, стр. 336): ”Барон Раух је у две године своје владавине поклонио највећу пажњу изборним листама, и успело му је да број бирача од 49.000 спусти на далеко испод 40 хиљада.”

Хрватски историк Рудолф Хорват пише (30, с. 292): ”Г. 1906 бијаше у Хрватској и Славонији 45.381 изборник, што чини 1,878 постотак од 2,416.304 становника...” Савремени хрватски публициста Никола Рубчић је ту скоро писао (82) да је чак почетком овог века, после толико реформама ”бирачко право остало и даље врло скучено и ограничено, уже од онога отприје 60 година. Према изборним листинама за 1907 била су у читавој земљи 47.982 изборника на 2,388.000 становника (1900) или 2% читавог становништва. Тек Законом од 28. V. 1910 о изборном реду за Сабор Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације уведено је непосредно и једнако бирачко право, с јавним гласањем, а број бирача проширен је био на око 8,8% цјелокупног пучанства...” Сетон Ватсон пише о томе (39, стр. 338): ”Под баном Томашићем се доноси либералнији изборни закон по коме сад бирача има 190.000. Али се врши изборни терор исто као и пре.”

Проф. Милан Прелог саопштава у Народној Енциклопедији СХС (83), говорећи о бану Николи Томашићу: ”Он је вратио, после двогодишње паузе, уставне прилике. Маја 1910 санкционисан је нови изборни ред, што га је

Хрватски сабор прихватио, и по коме му је број бирача повећан од 50.000 на 190.000...”

Тада (1910) укупан број ”житељства” Краљевинах Хрватске и Славоније је износио 2,602.544. Број бирача одн. квота бирача чини непуних седам процената. То је највећи домет бирачког права у аутономној Хрватској и Славонији.

Рубчић каже (82) да се ”идеји реформе изборног закона у демократском правцу сукобљавају не само ставови Беча и Пеште, већ и са схваћањима већине хрватских конзервативних и либералних политичара до краја XVIII вијека. Чланови Сабора иступали су против ”демократске шаблоне” и за изборни систем којим се признаје друштвен значај појединаца и редова... Иако је 1910 донесен либералнији изборни закон, ни тада није уведен систем општег бирачког права ни тајно гласање...” У једном свом чланку у канадском ”Хрватском Гласу” 1960 (84) писао је ”главни тајник ХСС” др Јурај Крњевић изос. и ово:

”Изборни ред, на темељу којега је био биран задњи хрватски сабор прије 1918 био је донесен године 1910 и по њему је имало право гласа тек 8 посто становништва Хрватске. Од тих 8 посто тек је половица у истину гласовала. За то су се бринуле ондашње власти. Редовито је било биралиште далеко. А и они изборници, који су се ипак одлучили поћи на биралиште, често су били спријечени од жандара, да изврше своје изборно право... А тек какови су били 12 или 13 година прије тога, кад су се велики догађаји тек могли наслућивати, и када је по тадањем изборном реду тек 2 посто становништва Хрватске имало право гласања?

Свеопћи парламентарни избори 1920 били су дан суда хрватскога народа над дотадашњим хрватским политичарима и над њиховим дјеловањем... Главно је било, што су се избори проводили **на темељу свеопћега права гласа, чега никад до тих избора у Хрватској није било,** и што су сами избори у Хрватској били прилично слободни. **Први пута је хрватски сељак дошао до могућности, да слободно изрази своју вољу...”**

То је већ било у Југославиш, и тај закон је прописао омрзнути ”београдски режим”.

II.

Ограничено бирачко право Хрватске у доба кад је свуда у Европи владало опште право гласа скандализирало је све савремене духове. Али још више, далеко више, сама пракса провођења избора. И ту смо покупили много података, од којих ће само ограничен број моћи да се објави. Прво они са хрватске стране.

Проф. Фердо Шишић пише за изборе од 1868: ”Саборске изборе провео је банске части намјесник барун Левин Раух; у њима је уз помоћ октроирана изборног реда (од 20 окт. 1867), владина апарата, **насиља и корупције побједила унионистичка (мађаронска) странка.”** (Кор. Рачки-Штросмајер, 17, I, 55).

29 августа 1887 жали се Штросмајер Рачком на спроведене изборе у Хрватској за које каже да се **”обављају на разбојнимки начин”** итд., док му Рачки одговара 15 септ. да су избори обављени под ”сјеном мађарске државне мисли” и да треба то жигосати у ”угледнијим листовима европским” (17).

Историк Рудолф Хорват пише (30, с. 292): ”Куен је у Хрватској обавио пет избора: 1884, 1887, 1892, 1897 и 1901. Сваки пут стиче ’народна странка’ већину; дапаче три пута и превелику већину. Тако се збило премда је у Хрватској огромна већина народа мрзила Куена и његове људе. Народна странка је носила име које није одговарало садржају. Куен ју је претворио у чисто мађарску странку... **Овдје није могуће набројити разне изборне злопорабе којима се Куен служио...”** Ипак писац наводи многе ”неподобштине” изборног система и изборне праксе.

Ево шта пише хрватски писац ”Сидланд” (псеудоним за д-ра Ива Пилара) у његовој књизи ”Јужнословенско питање” за режим Куенов са којим је везано 20 године најновије хрватске ”државне” историје (76, стр. 247): ”Куен владаше у Хрватској с помоћу зоби и бича, како се његов начин називаше у Угарској. Врло ми је неугодно, али то не значи ништа друго него да је владао подмићивањем и насиљем... Особито се насиљем служио на изборима. Посебно омиљено средство бијаше спречавати с помоћу оружника долазак изборника на биралиште. Када се сељаци сили узпротивише силом, Куен би

давао да се пуца и **зато у Хрватској готово никад не бијаше избора без крвопролића.** Из властитог изкуства познат ми је конкретан случај, који се десио у коловозу 1885 у славонском котару Б., **гдје су оружници кордоном спречавали изборницима тако дуго долазак на биралиште док избор није био завршен."**

На седници Хрватског сабора од 2 јануара 1874 каже заступник Милан Маканец: "Чиновник гласовао би нпр. за Икса, али бан забрањује. Чиновник дакле не смије вршити моралне дужности, него по налогу бана мора вршити неморалну дужност" (32, с. 214).

Хрватски историчар Јосип Хорват је писао за време Бановине Хрватске (34, с. 362): "Мијења се царска стража у Хрватској. Рауховог насљедника Бедековића замјењује као намјестник банске части Антун Вакановић. Лоњај пушта старе унионисте да укроте, смекшају народну странку, Вукановић је маријонета Левина Рауха... Избори се спроводе у свибњу 1872. **Безобзиран је притисак на интелигенцију и на чиновништво, уз силу још више се у борбу баца новац.** Своту од 300.000 форинти, голему за оно вријеме, Вакановић добива на располагање... да корумпира изборнике. **Бич и зоб улазе у акцију.** И страсти личних обрачуна."

Сад да пређемо мало на Французе, и то лица наклоњена Хрватима. Прво ћемо навести Денија, професора на Сорбони, који у својој књизи "Велика Србија", издатој 1915 пише (44):

Стр. 154: "Од 1868, историја Хрватске није ништа друго него један дуги низ незаконитости и самовољних аката. Изборним законом искључено је било од права гласа више од 98% грађана, а како су сви чиновници били бирачи, бан је лако могао да добије већину. Сва су сретства добро дошла да се отстране независни посланици: **бирачки спискови су фалсификовани, зборови забрањивани, у крајевима где су ипак резултати сумњиви жандари затварају врата бирачког места. Тешко ономе који протестује: убију га.** У једној таквој гужви осам сељака је било убијено а 60 рањено; осудише на затвор или на глобу, каже г. Лоазо, оне који су имали дрскост да преживе масакар. Бан Куен-Хедервари, који је владао Хрватском за 20 година (1883-1903), успео је сличним поступцима **да учини од Краљевине једну**

провинцију мађарску, и то највише злостављану и најбеднију од свих провинција.”

О изборима за ”Хрватско-славонско-далматински Земаљски сабор” писао је у водећем паришком листу ”Журнал де деба” 23 децембра 1911 његов главни политички уредник Огист Говен и после пренео у књигу својих одабраних чланака (38, IV, стр. 47). Ту он изос. пише:

”Нови избори за Сабор Хрватске завршени су. Трајали су три дана, 15, 16 и 18 децембра... Да би се оценили резултати, треба да се потсети да се у Хрватској, као и у Мађарској, предавање гласова врши у главном месту изборног среза, и да је јавно и усмено. Претседник бирачког одбора је чиновник; њему стоје на расположењу све полициске силе и често, као у садашњим приликама, војне силе сабране да би сузбиле праве или измишљене нереде. Готово увек, и то пре него је завршена изборна радња, претседник може да предвиди резултат; ако он не изгледа повољан, могу да наступе Богом дани немири који дају прилику да се суспендују или пониште изборне радње. Кад се узме у обзир, поред тога, да се још пре дана избора врши притисак управне власти без и најмањег устручавања и да, као у садашњим приликама, бан отворено изражава намеру да сломи српско-хрватску коалицију, онда се може схватити колико је јунаштво потребно бирачима да се усуде гласати у корист опозиционог кандидата... ”

И Говен завршава: ”Да ли имају интерес владе Беча и Пеште да у Хрватској и даље траје режим безакоња, ванустановности, наметнут ових последњих година, и то у време кад оне обе припремају да траже инострани зајам за своје енормне дугове?”

Сад ће бити цитирани остали страни писци: Енглези и Немци, сви веома познате и веома признате личности, писци и политичари од нарочитог угледа и ранга.

Врло много је података о изборима и ”изборном реду” у Хрватској пружио енглески писац Сетон Ватсон у својој великој књизи ”Јужнословенско питање у Хабзбуршком царству” (39). Само ћемо један мали део тога да овде пренесемо.

Већ први избори после ”Нагодбе” (новембра-децембра 1867) вршени су по изборном реду октроисаном уредбом или, како Хрвати кажу, ’наредбом’ (стр. 73): **”Подмићивање и корупција великог стила проредише редове опозиције.** Од 66 изабраних заступника, не мање од 34 били су чиновници...”

Стр. 116: ”Општи избори у августу 1884 проведени су са највећом употребом силе. Местимично је дошло и до крвопролића. **Нечувеном званичном притиску на једној страни супростави се тероризам и дивље псовке на другој страни...”**

Стр. 119: ”Избори извршени 1885 уз највећу корупцију појачаше ’народну’ партију... Начин на који се у Хрватској терала шега са изборним правом нема у Европи премца...”

Код избора у осамдесетим годинама прошлог века доцнији бан Цувај је као котарски претстојник у Ђакову, да би спречио избор Штросмајерових присташа, прогласио срез као заразан. А ”ни трага никакве заразе није у срезу било” (Сетон Ватсон, цит. дело 394).

За изборе од 1908, пише Сетон Ватсон (39, 180 сл.): ”Влада Раухова је, међутим, чинила велике напоре да утиче на исход избора. Изборне листе су биле фалсификоване и њичен је притисак на чиновништво. Војска је била довучена, тобоже да одржи ред, а у ствари да спречи опозицију у извршењу њеног бирачког права... Чиновнике су упозоравали на Бахов закон од 1855, по коме су они дужни свуда и свагда изражавати покорност власти.

На страни 384 пише Сетон Ватсон за крај 1911: ”Већ три недеље пред изборе почеле су власти са најгрубљим незаконитостима. Многим опозиционим кандидатима је био онемогућен сваки контакт са бирачима. При свом доласку у срез сачекани су били од жандарма и одмах враћени преко границе (среза)...” Сетон Ватсон наводк много конкретних примера на више страна (до 391).

С. 391: ”На дан избора (15 до 17 децембра) нагомилаше се насиља владе, која су десетероструко премашила насиља Раухова. Народ је био отсечен од ма каквог додира са својим вођама, често задржаван од труда или жандарма да приступи бирачком локалу. Према бирачима су употребљаване све могуће

методе застрашавања: многи су избачени или затворени били до самог дана избора...” У аднотацији пише Ватсон: ”Да би се све ово описало шта се у 88 изборна среза Хрватске згрешило, требало би написати читаву књигу!”

Говорећи на страни 336 о смањењу броја бирача за време бана Куена Хедерварија (цитирано раније) Ватсон продужава: ”Независни гласачи су тиме били потиснути у одлучну мањину, и бан би могао бити у стању да при новим изборима потпуно уништи Коалицију званичним притиском на чиновништво, које је сад опет претстављало већину бирачког тела и да васпостави мамелучки систем Куенове ере...”

Да наведемо како о томе саопштава Херман Вендел, у својој књизи ”Борба Југословена за ослобођење и уједињење”, 1925. (36).

На страни 463 стоји о изборном реду из 1888, како је изгледао у пракси: ”Хладно и планско фалсификовање бирачких спискова, тако да су и мртви давали свој глас за владу, помагало је и даље, а јавно гласање дозвољавало је да се на сам дан избора врши бесрамно куповање гласова уколико непоћудни бирачи нису кундаком жандара задржани далеко од бирачког места. Иако је тај призор који је називан хрватски избори и који се вршио уз обилно точење вина и уз циганску музику био озлоглашен у целом свету, ипак су ти избори давали бану већину 1884, 1887, 1892, 1897. Ако је опозиција нешто јача, већина огласи просто неколико мандата неважећим, истера посланике из парламента силом итд.”...

”Пошто је помоћу полиције и жандармерије, бајонета и лисица, владао над Хрватском мир гробља, мировање политичке циркулације крви доведе до расула странака.”

КЊАЗА МИЛОША ОПИС ЈАВНИХ ПРИЛИКА У ЗАГРЕБУ СРЕДИНОМ 1848

Милан Ђ. Милићевић је у ”Споменику” Српске краљевске академије наука објавио један рад под насловом ”КЊАЗ МИЛОШ ПРИЧА О СЕБИ”. То су били као неки мемоари кнеза Милоша, које је он диктирао (познато је да он био неписмен, тако да сам није могао да пише).

Ту говори највише о Србији, али има један одељак посвећен његовом изгнанству, које га је водило у Загреб и Љубљану средином године 1848. Тада је био раскнежен и налазио се у Аустрији тражећи сталну насеобину. Због Револуције морао је напустити Беч. Сматрао је да ће најбоље да се проведе у Загребу. А ту су га чекале невероватне незгоде, и то од стране хрватских власти и хрватских водећих личности у култури, нарочито Људевита Гаја.

Милоша су уцењивали, пљачкали, лишили слободе и новаца, да га напослетку протерају из Загреба, у коме ни минута слободан био није. Кад су се покајали и уплашили да брука не падне на целу власт хрватску, звали су га назад, а он је одговорио: ”Нити ћу се враћати више оним лоповима, јер сам ја видео да онде суда нема, но оно су разбојници прави”.

Тако кнеж Милош карактерише одговорне и неодговорне фактове Загреба и Хрватске, за коју вели да ”суда нема”, да је ”бесудна” итд. Најбоље ће бити да се пусти он сам да говори, према записима Милана Ђ. Милишевића (86). На крају има неколико примедаба одн. објашњења Милићевићевих, које смо такође пренели.

Тај текст одн. диктат кнеза Милоша Обреновића гласи:

”А кад се буна и у Бечу породи, видех да и цар и сви министри из Беча побегоше, онда сам и ја, опасности ради, морао потражити место да се склоним.”

Беда у Загребу

Мислећи куд ћу, изберем да одем у Загреб. Идем, велим, тамо: онде ћу бити међу Словенима, у својој нацији, и при том чујем да ће и скупштина

тамо нека бити, где мора бити доста правих Срба од стране аустријске. И тако дођем у Загреб (1). Дошавши као путник, станем у једном бирцаузу. Бирташ, имајући заповест да сваког путника пријави полицији, оде и јави. Ови пак мој долазак Бану пријаве. После једног сата дођу два чиновника од Бана, и овај ми поздрав изусте, да ме је Бан поздравио овако: ради ове мутње, да бих се ја од границе босанске уклонио, и да идем, вели, у Љубљану. Кад сам ја из Беча пошао, са мном је пошао и један Србин из Србије, а бивши у Бечу, по имену Миливоје Блазнавац. Овај сам оде к провизору Лудовику Гају. Шта он тамо смути, ја не знам, за тим с Гајем оде и к Бану, а ја, ништа о томе не знајући, легнем спавати, као што сам намеран био ујутру рано полазити, да се одморим. У неко доба ноћи, чујем неко велико тропотање по кући; погледам — а имам шта видети! Постави се стража, да нити кому дају к мени доћи; нити ком од мојих даду изићи. Ја сам имао своја само два послужитеља и једнога доктора по имену Пацека (2). Умолим ја једног официра, који је на истој стражи био, да оде и да пита Бана: што је ово, и за који узрок? Овај оде и дође, па ми ништа не одговори, него само раменима слеже. Видим да је исти официр човек тих, и врло плашљив, не знаде ми ни одговора дати. Трећи дан дође исти Гај к мени. Ја сада њега упитам: Шта је ово, и зашто је? Ја мислим, рекох му даље: — кад се човеку стража на кућу метне, треба да му се и узрок каже, због кога је и даље рекнем: ”Зар је то братство, зар је то Словенство? Ја вама доходим као к рођеној браћи, а ви ме сретате и са мном поступате као злотвори?” Он ће онда рећи:

—Будући да долазите из Беча, а Бану су и писма нека из Беча дошла, да сте ви од стране мађарске, и да сте тога ради амо дошли.”

Ја му на то одговорим: ”Дај ми покажи та писма! Како то и сумњати можете, кад је вама добро познато да сам ја рођени прави Србин, и не могу браћи својој непријатељ бити. То је једно. А друго — како ја могу од стране мађарске бити, кад ја мађарски ни једне речце не знам? И сад како се то сложити може? Он само рече: ”Тако је!” И одмах се обрну и оде. После неколико дана, он опет дође, и сад ми овако рече:

—Бан је човек сиромах, а сад у овој прилици треба новаца; зато учините ви; дајте неку суму новаца сада у помоћ, а ја ћу говорити да вас пусти.” На то ја одговорим:

—Ја овде сад са собом толико новаца немам, ако је тако, и само да не буде каква варанција, ја ћу дати и више. За сад ево 2000 сребра. Извадим и дам. Он узе ове новце и оде.

За тим после четири пет дана, он једно вече опет дође к мени, и тада ми стаде Банове нужде представљати, говорећи да је Бан у великој бризи будући да трошка нема ради овога дела које нужно потребује, и да се на крај изићи не може, итд. Ја му то поверујем, и косне ми се срца браство моје нације, па извадим још 15.000 форинта сребра и њему дам. Он узме и ове новце па оде, а ја још у аресту остадох. После три дана ево га опет дође; и сад опет овако вели:

— Ја сам дошао у име Бана, да вам ово представим у четири ока; Бану је веома нужно, и казао је да дате још 2.000 дуката, да би дело ово ка концу привести могао, које вам обећава по времену опет вратити, итд.

Онда ја овако кажем:

—Ја сам доста већ дао, више дати не могу.

Онда он рече:

—Ако дати нећете, ви у затвору остајете, и још можете у какав град у затвор отићи! Ово рекавши отиде, па онда још тврђу стражу на мене постави тако да ми ни из собе на поље не допусти.

Видећи ја ову форму, зовнем оног официра од страже, и пошаљем га да ми зовне Гаја да дође к мени. У вече он дође к мени. Сад се ја сњим разговорим и упитам га да под заклетвом каже истину: хоћу ли ја слободан и пуштен бити онда кад ову суму новаца дам? Он ми се сад свим на свету заклиње и преклиње да ћу онда за цело слободан бити. Сад ја једно за помоћи нацији и браћи, а друго за избавити се ове напасти једанпут, извадим 2.000 дуката и дам му. Узме он и ову суму новаца и оде, стражу премести од собних врата, па је опет остави при басамацима. И тако ме опет под стражом држи. При том још у место да ме пусте, дође ми официр и каже, да је од Бана заповест добио да се ја из овог бирцуза иселим, будући се његова скупштина сабирати зачиње, па да учиним место другим гостима. И тако сад ми нађу једну приватну кућу, и ја се преселим, но и ту опет под стражом.

Сада овај Гај, заситивши лакомо црево своје новцем и видећи да су му се сва лагала долагала, више ми и не доходи. Прешавши ја у ову приватну кућу, видим да је сад постављен за полицај-директора неки г. Планк, капетан, и овај једно јутро дође мени на посештење. Ја га задржим код мене при ручку. Овде у разговору, представим му моју молбу на Бана, и њега молим да говори Бану да ме отпусти, јер ме без икаквог узрока овде држи.

Овај човек, пун чесности и карактера, заузме се сада живо за то, и изради да ја одем Бану, и ја одем к њему у двор. Он ме пријатељски дочека, но може да је то само форму чинио; али се разговори са мном и обнадежди ме да ће ме отпустити. Видећи то Гај, одмах прионе својим лагалима и унцвутаријом около Бана, и ја опет тако заостанем: стража се од мене не диже.

У том сад Банов брат и мајор находио се је у Бечу, и полазио је из Беча за у Загреб; а мој секретар Константин Хадија, такође у Бечу бивши, прионе молити истог мајора о мени да би он код брата израдио, да ме пусти. Овај му се обећа то испословати. Мојом срећом дође тај мајор у Загреб, и сад с капетаном Планком сагласно приону живо око Бана за то, које и испослују. Кад то дочује Гај, брже долети Бану с додавањем којекаквих лажи, и тако Бана од одобрења тога опет поврати; ови пак приону опет до Бана и опет израде да Бан одобри. Гај опет преобрати га; и тако је ово колебање читава два дана трајало, и најпосле тај капетан и мајор овако израде: да, кад су опет одобрење добили, сами одмах оду и кола најме, и дође капетан с колима, у вече натоваримо калабалук мој, и он са мном седне и до Љубљане дођемо. (3).

Пре тога на неколико дана, дође ми на посету један ондашњи трговац, по имену Станковић. У разговору, кажем ја њему како сам на име Бана дао Гају неку суму новаца; при поласку сад мом дочује то Бан, поздрави ме по официру и пита: јесам ли ја дао Гају што новаца, и колику суму? Ја, једва дочекао да се ове опасности ослободим, и бојећи се да се из овога нешто ново не породи, не хтедох све по истини казати, него рекох: ”Дао сам му пет до шест хиљада форинти сребра.” И ово официр запише. Но ја га сад замолим, а и капетан му рече, да тај рапорт не носи Бану одмах, већ да до ујутру задржи, будући смо ми путу спремни били, и да се через тога не би породила препона, те би нас с пута задржала.

Кад ми у Љубљану дођемо, исти дан скупштина се у Загребу отвори. Пред њом Бан јавно пред свим народом Гаја обличи, што је он новце те на име његово од мене узео. Он се ту почне извињавати и клетвом свих земних и небесних знакова тврдити да од мене није ништа узео. У сабору том велико смуштеније буде о том, а понајвише число Срба што је било повичу: да они Гају не верују, нити ће то оставити докле се здраво не известе. При свем правдању и преклињању његовом му није поверовао, но једини Патријарх поверује му, и његове се стране држао (4).

И кад ми у Љубљану стигнемо, исти дан и штафета у Љубљану на ђенерала и на истог капетана Планка дође и јавља: да би ја изволео натраг у Загреб вратити се, јер је, вели, велико смуштење у народу чрез оних новаца што је Гај лажним и безаконим начином од вас узео, и сад овде, вели, место великог процеса происходи. Капетан овај оде ђенералу, и с њим о томе саветује се, и кад натраг дође рече ми: да је г. ђенерал за добро нашао да се вратимо; а и он ме сам од своје стране моли да то учиним, а вели и г. ђенерал ће доћи и сам да вас на то понуди. Но ја сад овако одговорим:

—Нити ћу слушати ђенерала, нити слушам тебе, нити ћу се ја враћати више оним лоповима, јер сам ја видео да онде суда нема; но оно су сви разбојници прави!

На које он рече:

— Па зар и Бан?

—Баш је он највећи; јер он као поглавица треба најпре добро да испита човека за узрок, па онда да га у затвор стави, а не без икаква узрока, по туђим лагалима тако поступати с људима. За то велим да је он или највећи разбојник, или незналица који се по туђим речима води. Овај оде и каза речи моје ђенералу, ком не беху баш повољне. Све је то било још тај дан до подне.

Бављење у Љубљани (5)

После подне дође ми г. Јозеф Карингер, врховни поглавица Љубљане, с прочим националгарде капетанима у походе, најпријатније љубазно ме поздраве сажаљевајући ме овога прикљученија које се у Загребу догодило. Ја им пристојно благодарим и кажем:

”Није доста било, браћо моја, тамо, него ево ни овде немам мира од њих, и т. д., представим све по реду. Ови честити људи на то се само насмеју и рекну ми: ”Будите спокојни, Светли Књаже и Стари Словенине; то је одсада наша брига. Овде у Љубљани нема никаке власти ни Бан ни ђенерал.” И даље смо се разговарали па се они опросте и оду.

Затим, у вече, на један пут чујем банду ударати, и неки велики жубор и вику од људи. Отворим ја пенџер да видим шта је, али видим да банда стаде под мој прозор, и свира, прочег народа било је толико да су целу пијацу загушили, и сви у глас вичу (6): ”Живио нам наш мили гост”, ”Живио Књаз и Словенин на многа лета!” Ја им пак кроз прозор благодарније указујем с поклоненијем главе, а они непрестано: Живио! Живио! вичу, које је преко два сата непрекидно трајало. Сутра дан дођу ми опет исти г. Карингер са свим својим капетанима на поздрављење, и замоле ме да останем осам дана у Љубљани, говорећи: ”да се прошетате, и да видите како Љубљана изгледа!” Ја им то обећам.

Сад онај капетан што је са мном из Загреба дошао такође је при мени био, и у једној соби поред мене седео. Ја сам њега чесности и доброте његове ради много љубио и поштовао. Њему ови сада рекоше: ”Ако желиш у Љубљани седети, можеш; али у другој којој кући, или у бирцаузу, а овде, веле, код Књаза седети, не можеш; јер ово је Љубљана а не Загреб.” И тако ти га од мене преселе; за тим се опросте и оду.

Тек што они оду, а дође и г. ђенерал под униформом и учини ми обично посешчење. Исти дан по ручку походим и ја њега, и свим врховним лицима учиним обично посећење.

У Љубљани сам пробавио седам дана, и ни једног дана није пропустио г. Карингер а да на својим колима није к мени долазио, и мене је узимао са собом у шетњу по башчама, по фабрикама, и по прочим сваке струке увеселенијама, кроз свих ових седам дана. За овако љубазно и братинско дочекање, ја сам, посетивши њихов шпиталь, сиротињску кућу, и народну банду, лепим даром обдарио. И кад већ намерим поћи, они се постарају и даду ми своја кола чак до Инсбрука. И сад са великим почитањем и љубављу

испрате ме сва врховна господа, и већ за тим са свим се опростим и то вече дођем у Клагенфурт...”

---

1) Кнез Милош не каже кога је дана стигао у Загреб, али, по новинама ондашњим, он је у Загреб дошао 21 маја 1848, а још 17 маја 1848, Кнез Српски Александар, видећи да су се Кнезови Милош и Михаило приближили границама Србије (Кнез Михаило је био сишао у Нови Сад), с намером да у Србију упадну, узео је врховиу команду над војском и регуларном и народном. М. Ђ.М.

2) Приметио сам и у истога мојега доктора, да је и он заједно с Блазнавцем морао о мени зло мислити и радити, јер њему и није било забрањено излазити. А за тим трећи дан са свим од мене одлучи се.

3) Овде сад како можемо судити о овом нашем Бану? Заиста ја другојаче не знам, него да је човек малодушан, непостојан и поводљив за туђим речима; нема темеља, мњенија, ни расужденија свог сопственог, нити постојанства има, ни у делу, ни у мисли, нити у речи. А ово је за једног врховног поглавицу са свим непристојно а при том и пагубно!..

4) Овај Свети Патријарх, као судити могу? Да ли је пастир стада Христова? Или је распудитељ? При мојем двадесетодневном бављењу у Загребу, под арестом, догоди се да и Патријарх у Загреб дође. Знао је за мене, а познато му је да сам овца стада његовога. И бар да ми је једну посету учинио, Боже сачувај! За то судим да није пастир, но распудник стада Христова.

5) Кнез Милош има свуда Љубљан, у мушком роду, место Љубљана. М. Ђ. М.

6) У Љубљани је пијаца много пространа, а мој је стан био на пијаци.

II.

Проф. Ђуро Шурмин је покушао да обеснажи многе наводе књаза Милоша, па је штампао у Споменику Српске академије наука, број 54, Београд 1922, један прилог под насловом ”Кнез Милош у Загребу 1848” (87). Ја га нисам имао у рукама, али се на њега осврће проф. Шишић у збирци ”Коресподенција Рачки-Штросмајер” (43) књ. IV, Загреб 1931, и каже изречно:

”Шурмин хоће да Гаја ослободи сваке кривње, али је то потпуно неисправно. Главна је Гајева кривња лежала у томе, што је он Милошев новац придржао за себе, мјесто да га је предао бану Јелачићу у народне сврхе”.

У тој књизи није било место да Шишић оповрже све наводе Шурмина. Овај главно негира, али изгледа да би и он опростио Гају на уцењивање и пљачкање књаза Милоша да новац није задржао за себе већ предао бану Јелачићу ”у народне сврхе”!!

III.

У Државној Архиви Краљевине Србије сачувано је једно саслушање Миливоја Петровића-Блазнавца од стране Варошког суда у Београду од 23 фебруара 1859 поводом Светоандрејске скупштине. То је ту скоро објавио др Радослав П. Марковић (88). Тада је Блазнавац био ”начелник Војног одељења Министарства унутрашњих дела” (у ствари министар војни), а у Загребу је био у пратњи књаза Милоша. То је последње питање које му је постављено, и у записнику сачуваном у Архиви стоји ово:

36. Од они новаца, које су Књазу Милошу онда у Загребу одузети колико сте ви, а колико ко други добио?

Ствар задржавања Књаза Милошевог у Бечу ствар је чисто политике бечког кабинета. О томе се могу прибавити и аутентична доказатељства. Што се новаца тиче, то је ствар подлости Гајеве кои је тео да се том приликом новчано ползује. Ова његова подлост, изнешена на видик код бечког кабинета, код кога је он у врло добром кредиту био, срушила му је сав кредит и учинила га изгубљеним за даље дејствовање политично, особито што је на

видик изишло, да је он употребленије чинио од те подлости и код другиј кабинета. Ја ништа добио нисам од новаца. Ствар новаца одма како је о томе Књаз Милош Бану јавио, дата је изследованију судеиском. Књаз Мијаило, који је међутим у Загреб дошао био, Г. Доктор Пацек и ја узимати смо се на испит; ствар је даље своим путем текла и окончила се с тим, да је Гај морао све новце Књазу Милошу повратити.

Ја сам после двогодишњег рата у Маџарској, опет отишао да науке довршим, и у тој сам намери успео. Како се је ствар изследованија даље развијала о новцима, мени све појединости нису познате. Гај као подал човек, особито гди се тиче новаца, за цело неби ме штедио, да ме при испитима и објасненијама неода, да и ја вратим Књазу Милошу оно што сам од Гаја узео. Гај је мени у очи самом, гди никог другог није било, осим њега и мене, одрицао да је и једну пару примио говорећи, да то што се је чуло, да је од Књаза Милоша новаца примио, да је Књаз Милош само изнео противујега да му шкоди, што је задржат у Загребу. У прочем, једна је чиста немогућност да сам ја штогод знао шта Гај у својој подлости ради да до новаца дође, или да ће Књаз Милош бити у Загребу задржат...

Ја сам се завадио са официрем који је Књаза Милоша и нас, његову свиту, чувао; протестирао сам што сам под стражом, протестирао сам да ја незнам ни о каковим плановима Књаза Милоша, и кад је све ово Бану собштено, ја сам ослобођен. Пошто су курири из Београда или из Србије дошли, кои су од стране Банове послати били, пошто сам видио, какове опасности јошт предстоје Књазу Милошу, отворено сам викао противу подлости која се оће спрама Књаза Милоша да чини; и напослетку кад сам сазнао известне опасности које су за Књаза Милоша спремљене, ишао сам чак у Љубљану, да му све то искрено, као син и из признателности што је он онако отечески и благонаклоно спрама мени поступао, сообштим, како би се он у будуће знао управљати; но пошто ме он, мислећи ваљда, да сам ја участник интрига политични или подли Гаеви, није тео примити, ја сам се вратио проклињући и час кад сам пошао с њиме и пао у један сплет политични и себични интереса, кои су ме с једне стране компромитирали спрама владе Србске а с друге стране спрама Књаза Милоша. То је била једна политичка школа за мене у којој сам првиј пут видио једну борбу ђаволскиј инстрига и то што се

велики кабинета, народа, појединих људи и судбина великих држава тиче. Ту није само био у игри бечкиј кабинет. —

На који је начин ствар Гајева са Књазом Милошем окончана, то сам првиј пут читао у званичним Бечким новинама у Паризу чудећи се да се та ствар тако дуго протезала. Одкако је света ако је ико у једну ствар сплеткиј невино упао, то је случај био са мном у овој ствари...

...Његова Светлост ће точно и јасно видити до кога је степена немогуће да сам ја за подлу интригу Гајеву знао, која ме интрига и подлост Гајева не би јамачно заштедила до сада, него би ме обелоданила, да Гај самоме себи олакша, нарочито кад он мора да плати што је узео...”

Колико је та афера узвитлала прашину опажа се из једног писма Мојсија Георгијевића Вуку Караџићу (из Граца у Беч) од 2 јануара 1854, дакле после шест година. Георгијевић пише Вуку: ”Дакле Гаја пустише на еренворт (часну реч)? Али зашто га затворише? Да ли због они Милошеви новаца од 848?...” Он је био хапшен по сасвим другој ствари, али отимање новца госту у стисци није могло бити, бар од Срба, заборављено. (89).

”ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКА ПАРНИЦА” У ЗАГРЕБУ 1908-1909

Мислимо да нам нико неће замерити да овом питању, где се радило специјално о Србима и њиховој дискриминацији, посветимо нарочиту пажњу.

Та је парница вођена скоро две године, и оптужени су за то време лежали у ћелијама затвора ”Судбеног стола” у Загребу. Била су оптужена 53 најугледнија Србина из Хрватске и Славоније.

Та парница је изазвала пажњу и револт светског јавног мишљења и о њој је писано веома много, и у периодичној штампи и у књигама. Оно прво ми нисмо проналазили, а ни друго у потпуности.

Ипак нам је успело да нађемо неколико карактеристичних и репрезентативних мишљења европских првака на перу и људи од највећег угледа, која ћемо овде пренети.

I.

Прво ћемо донети осуду познатог аустријског публицисте и књижевника Хермана Бара, чија стогодишњица рођења је ту скоро била (1865-1922).

Тај велики аустриски литерат, један од највећих аустриских писаца уопште, Херман Бар, био је шкандализиран вођењем ”Велеиздајничке парнице” у Загребу. Он је том свом расположењу дао израза у два-три написа. Један од њих, писан јуна 1909, носи наслов ”Велеиздаја у Загребу”. (91). Бар је тако рђаво описао хрватско правосуђе као ретко ко уопште и ми ћемо поједине одељке о томе изнети на другом месту. Овде само неколико ставова о самој ”Парници”:

”Са осуђеницима се у Европи боље поступа него са оптуженим овде, чија кривица треба тек да се докаже... Највећи део оптужених учинио је на мене утисак простих, сасвим безазлених људи, који уопште не могу да схвате шта заправо хоће од њих. Они се осећају као добри Срби. То они и не скривају и не могу да разумеју да неко, зато што се опредељује као Србин, мора стога постати сумњив... И мора човек имати нарочито брз дар схваћања, који највећем делу оптужених недостаје, да би разумео, да употреба српског

писма, које мора сваки наш Србин, по државној наредби, још у школи да научи, да је употреба тог писма одједанпут постала знак велеиздаје... Једном оптуженом ставља се на терет да је Хрвате назвао псима. То не би било лепо од њега, али пошто ми живимо у Аустрији где за све постоји закон, могао је и тај случај да се подведе под неки закон. Али да се неко оптужи за велеиздају зашто што је Хрвате назвао псима, не би, ваљда, било потребно. И он уопште одриче да је Хрвате назвао псима. И он објашњава како је до тога дошло..." Неколико Срба и Хрвата расправљало је о разлици међу њима, и Хрвати су тврдили да су и Срби Хрвати. "Ован (оптужени) Србин остаје упорно при своме: Ја нисам Хрват, ја сам Србин. Његов хрватски противник побесне: **Ти си Хрват, јер живиш у Хрватској,** а у Хрватској нема уопште Срба. На то ће тврдоглави Србин још једанпут: Ја нисам Хрват, ја сам Србин. Онда опет његов хрватски пријатељ: Ти не можеш да будеш Србин, јер живиш у Хрватској, а све што живи у Хрватској, све је Хрват. Србин се насмеја на то, шчепа своје куче и рече: Овамо и пази добро, и ти си Хрват јер у Хрватској живиш, а све што живи у Хрватској, све је то Хрват." На то додаје Херман Бар са своје стране: "Не сме се човек шалити. Јер за овакав "аргументум ад канем" лежи један шаљивџија од јесени у затвору, и кад нова јесен стигне он ће опет блти у затвору."

Стр. 138: "Вођење процеса је необично, чак по самим аустриским појмовима. Масарик је причао у Парламенту (бечком, ЛМК) да је претседник судског већа ноторна пијаница. Тако и изгледа. Да ли је баш тако, ја то не могу да проверим, исто онако као што не могу да проверим да он, пијан, ноћу, у кафани "Корзо" грди оптужене и бесни са претњама. Али ни при самој расправи он се не устручава да изражава суд о њима, мада за то има времена. Осуђени у Европи се боље третирају него ови оптужени, чија кривица има тек да се докаже. Председник је забранио да им браниоци, кад их доводе из затвора или враћају у затвор, руке пружају. Једног оптуженог брани син: њему је претседник забранио да своме сину каже ти. Ја примећујем да нељудско понашање ове врсте не прописује закон (што би му могло да се замери). Једва прође један дан а да не одведу неког оптуженика са расправе и дисциплински казне, јер се нпр. бранио од сведока или му упутио какво питање које је претседнику изгледало каптивно, или што је само смејући се вртео главом. Претседнику се не допада постављање питања,

сем оних које поставља он или државни тужилац. Он нерадо пушта адвокате да говоре. Готово сваког дана он кажњава неког од бранилаца, што је, рецимо, питао нешто неприлично, уствари оно што не прија претседнику. Сем тога, претседник држи у припреми за браниоце изненађења сасвим засебне врсте: једанпут је нпр. изненада осорно избацио једнога из сале. Пошто браниоци показују мир, не дозвољавајући да се провоцирају, њега још више огорчава против бранилаца. И кад хитри, врло умешни државни тужилац, који не бира речи, каже каткада неком браниоцу да господин доктор може бити срећан да и он не седи међу оптуженим, претседник клима главом...”

141: ”Други један оптужен због велике издаје пориче. Онда се на њега (претседник) обрецне: Не поричите. Па то се види: Ви, ни овде, пред судом, не носите кравате. — И сад се води заметан доказни поступак да оптужени није никад носио кравату. Хрват и кравата је истоветно (по пореклу); из тога се изводи закључак: Ко неће да зна за кравате, хоће тиме дати на знање да неће да зна ни за Хрвате. То може да буде. Али може да буде и то да оптужени заиста има осетљив врат који неће да стеже...”

”Са сведоцима немају среће. Масарик је причао у Парламенту да је један сведок убица који је казну издржао, други осуђен на 18 месеци, трећи сам себе ранио да би могао оптужене да терети... ”Четири сведока кажу да нису рекли шта стоји у протоколу и да им је ”истражни судија наредио да потпишу протокол.” Онда се претседник љути и виче: ”Ви поричете данас ваше протоколарне изјаве. Ви вршите кривоклетство”. Једноме сведоку је довикнуо: ”Ви сте шпедитер, пазите да вас некуд не шпедирамо!” Једанпут је веће укорило једног адвоката ”Што је климао главом, у чему суд види његово потцењивање”.”

Стр. 145 (крај): ”У Загребу се задовољавају да просто демантирају ствари које се тамо дешавају. То се догодило Масарику, то може и мени да се деси. А ја бих био пре за то, да се цео овај процес демантира.”

У другом свом напису о ”Фридјунговом процесу”, писаном јануара 1910 (32), Херман Бар се такође осврће на Загребачки процес и каже: ”Ја мислим да познајем расположење народа у Далмацији и Хрватској, а видео сам и

оптужене у оном несрећном загребачком процесу... Они хоће да буду Срби и многи који верује да је српски народ у Аустрији или Угарској угрожен, можда је у тешким часовима чезнуо за Србијом. И ми смо хтели да будемо Немци, па кад нам је то под Тафеом било забрањено, ми смо чезнули за Немачком. Чежња не спада под кривични закон. Ја не видим зашто би њихова (српска) чежња била кажњивија од наше...”

У једној засебној књизи, али издатој у току самог процеса, која носи наслов ”Далматинско путовање” (93), али где он ипак чини скок до Загреба, да би се сам у много шта уверио, описује Херман Бар Загребачки процес као очевидац. Тамо стоји изос.:

”Пођох онда у суд, где се одиграва процес против Срба... Бедан простор, осветљен. Ваздух је мутан. Публике мало. Она се строго овде држи... У полукругу око прозора седе судије са великим бакарним лицима напред испупченим, густим брковима и блудећим, као изгубљеним очима. Интересантан је председник који се стално секира; изгледа као неко ко је неиспаван и рђаве снове сањао. Он не слуша радо, нарочито не адвокате. Рађе сам говори. Ако неки од адвоката узме реч, претседник задрхти и скочи. Ови хоће да докажу да се нека радња није збила, али се претседник канда више интересује за њихово (оптуженика) расположење...

Оптужени су учитељи, попови, трговци и ситни чиновници из провинције, готово сви сиромаси... Већ су месецима у затвору и још имају месеце да издрже. А онда? Како су оптужени, треба да их казне смрћу на вешалима. Седе они у јадном простору са мутном светлошћу и — чекају...”

II.

Херман Бар се често позива на Тому Масарика, у оно доба професора Прашког универзитета и члана Бечког парламента доцније (после распада Аустро Угарске, председника Чехословачке републике (1850-1932). Његова мишљења нашли смо тек посредно, и то не сва. Но и оваква, скраћена, веома су значајна.

Проф. д-р Тома Масарик је у свом говору пред Бечким Царевинским већем 14 и 17 маја 1909 говорио о Велеиздајничкој парници у Загребу. У

књизи Душана Лончаревића ”Постанак Југославије” (54, стр. 348) стоји о томе ово: ”Д-р Масарик је, између осталога, саопштио да је више дана пробавио у Загребу и да је чешће присуствовао на расправи. **Тешко је решити је ли то оперета, комедија, инквизиција или трагикомедија.** Лајик у праву гледа и слуша ту невероватне ствари. Нема готово у Европи ниједног пристојног листа који не осуђује овај процес. Француска ”Лига за одбрану права човека и грађанина” уложила је свој вето, а адвокати Далмације изјаснили су се у познатој и добро образложеној енунциацији против Процеса. Претседник Суда Тарабокија стигао је под дисциплинску истрагу због изгреда у пијанству, а иследном судији д-ру Кошутићу се ставља на терет да је у Вараждину, где је био судија, фалсификовао протоколе. Неки сведоци су чак тврдили да он прерушен у разна одела обилази и шпијунише народ — као агент провокатор и иследни судија у истој личности...”

”Прва хапшења ”велеиздајника” извршена су крајем јула 1908. Оптужница је подигнута тек почетком јануара 1909, а процес је почео 3 марта исте године!”

1 априла 1910 је Сто седморице поништио пресуду. ”У образложењу решења истакнуто је да касирана пресуда не садржи ближа објашњења и околности причињених дела, него само изразе произвољних сумња. Ислеђење је вођено на незаконит начин, оптужница није састављена сагласно законима, а сам суд је вршио повреде закона. Из тих разлога се поништава и ислеђење, и оптужница, и сама парница.”

Новинар и тада дописник бечког Коресподенцбироа Лончаревић каже после овога сам: **”Строжија осуда читавог владавинског система једва се да замислити.”**

У некрологу Адаму Прибићевићу описује његов друг Велеслав Вилдер (94) један доживљај Масариков на самом процесу, и то:

”Споменувши Т. Г. Масарика, морам да се сјетим ове сцене. Масарик је сједио крај мене у новинарској ложи. Тумачећи му читаву сценерију, упозорио сам га да у трибуналу има један вијећник који на крају вазда ставља на оптуженика немогућа и смијешна питања, која не рискира да стави

Претсједник. И баш тада упита тај већник једног сеоског лекара, који је — љети — имао отворену кошуљу без кравате: ”Зашто ви не носите кравату?” ”Јер ми је вруће, а овако је здравије.” ”Али ви никад не носите кравату, — и то зато, јер та ријеч долази од ”Кроата”... У општем смијеху тада сам први пут видио Масарика, који се никад није смијао, да је праснуо у смијех. Ова му је сцена послужила за суд о читавом процесу.”

III.

И још неколико сцена тога процеса од стране познатог енглеског научника и публицисте, најбољег познаваоца јужнословенских прилика у Енглеској, Ситона Ватсона (који је писао под псеудонимом Скотус Виатор — Путујући Шкотланђанин). У својој књизи ”Јужнословенско питање и Хапсбуршка монархија” он је напао јако тај процес. Док нисам нашао ту књигу, био сам забележио изводе познатог хрватског писца д-ра Пилара (”фон Сидланд” псеудоним). Он у својој књизи ”Јужнословенско питање”, хрватски превод, каже на стр. 303: ”У његовој (Ватсоновој) књизи има поглавље под насловом ”Анексија Босне и Загребачка велеиздајничка парница”, у коме ту парницу зове **”травестијом правде” и једном од најсрамотнијих парница новог доба...** (стр. 21, 241). Загребачка велеиздајничка парница је управо саздана на кривотворинама (101 ....које сврха бијаше да буде подлога за освајање Аустро-Угарске на југу...”

Књига Ватсона означена је библиографски у Литератури под 39, књига Пилара 66.

Затим сам, док нисам нашао ту велику књигу Ситона Ватсона, која је преведена била на неколико европских језика (између осталих и на немачки), нашао једну другу, мању књижицу Ватсонову, у немачком преводу, под насловом ”Апсолтуизам у Хрватској” (28). Књига је скроз прохрватска и антисрбијанска (Србијанцима не може никако заборавити убиство краља Александра Обреновића). Па ипак, за тезу коју расправљамо, могу се пренети и неке његове мисли. Тако нпр. о Велеиздајничкој парници (стр. 16):

”Суд се састоји из седам судија, који сви одреда отворено одричу постојање Срба у Хрватској и Славонији, па су тиме још од почетка пристрасно расположени према оптуженим.”

Стр. 18: ”Ова оптужница почива даље на флагрантном и намерном посувраћају историје кад се одриче само постојање ”Срба” у Хрватској-Славонији (сама реч ”Србин” увек се даје у наводницима)... Употреба ћирилског писма, српских боја и патријаршеског грба сматра се као ”симптом” велеиздаје... ”

Стр. 20: ”Браниоцима је безбројно пута одузета реч, нарочито ако се ради о толико оспораваним српским заставама и амблемима...”

Стр. 21: ”Цео процес је права карикатура, надахнута од једне деспотске владе.”

У оптужници се инкриминише да се у општинама, основним школама и јавним путоказима ”српско” (ћириловско) писмо уводи као спољни знак српства...” После дугог трагања успело ми је напослетку да пронађем немачки превод велике књиге Ситона Ватсона. У њој има безброј података о самом процесу, који је писац делимично пратио лично, па је немогуће чак ни главне наводе пренети. Задовољићемо се да само неке констатације пренесемо, које се не налазе у поменутој књижици раније издатој (непосредно после те ”Парнице”).

На страни 207 (књиге под 39) говори о хапшењу ”велеиздајника”. ”Сви су без изузетка били Срби... Ова хапшења и инквизиције које су им следовале произвеше највећу панику у целој земљи. Она је била још повећана услед поступања са затвореницима. Највећи део њих је окован доведен у главни град и много месеци уопште није саслушаван. Неки су морали да деле ћелије са обичним криминалцима... Напослетку су неки предузели штрајк глађу, не што би се надали да ће их пустити на слободу, већ само да се предају судијама...” ”Коначно, 15 јануара 1909, пет месеци после првих хапшења, државни одвјетник Акурти је подигао оптужницу против 53 Србина, која је на сто страна објављена у ”Народним Новинама” ... да би се сведоцима одбране затворили уста. Они су добијали претећа писма и покушаје уцењивања, што је ”Србобран” објавио у факсимилима.

Да је и у то време дошло до започињања процеса има да се захвали мађарском министру председнику д-ру Векерле, чију су интервенцију тражили браниоци” (с. 208). ”Оптужница је уникум уопштавања; она је тако

састављена да, ако се нека издајничка радња докаже једном оптуженом, већ су сви други заједно криви...” ”Оптужница сматра сумњивим и ’симптоматичним’ чињеницу да ’Срби’ Хрватске своју цркву називају српско-православном, а не грчко-источном, а стварно је званичан наслов њиховог митрополита ’српски патријарх’.” Реч ”Срби” оптужница увек у наводницима износи... Оптужница сматра ”симптоматичним употребу ћирилице, иако закон Куена Хедерварија из 1887 наређује да се она облигатно учи у свакој општини са српском већином. Она сматра као симптоматично певање српских народних песама... иако их сви сељаци Словенског југа певају 500 година, јер оне о Косову говоре... она сматра као симптоматичну употребу српског грба иако је то ознака српског Патријарха...”

И Сетон Ватсон, толики пријатељ Хрвата, чуди се како су на Велеиздајничкој парници могли да ”српске народне боје” инкриминишу, ”боје, са којима је Стратимировић 1848 водио банатске Србе против Мађара”..!

”Врх свега другога веровао је државни одвјетник да је нашао доказ велеиздајничких радња у чињеници да су се оптужени дрзнули називати себе Србима а не Власима... иако је бечки ћесар Србима давао привилегије и њима слао прокламације.

Процес је трајао од 5 марта до 5 октобра. **Још од почетка се показао као једна од најчудовишнијих судских травестија новог века...”** Пошто велики део читалаца неће да разуме ову реч травестија, треба је донекле објаснити. Буквално то значи преобука, а фигуративно једну озбиљну ствар заоденути у одвратно или смешно рухо.

Писац каже да мора бар неке доказе да наведе. И одмах на почетку утврђује да је ”иследни судија (”судац истражитељ”) саслушао 276 сведока који ухапшене терете, али ниједног од 300 предложених сведока у корист оптужених... Ислеђење је вођено са таквом аљкавошћу да је на главној расправи неколико сведока оптужбе спорило да су употребили протоколиране изразе...” Један је сведок због тога ухапшен у самој сали (Танасије Дрпа).

Стр. 218: ”Скоро сви сведоци беху људи који су уопште одрицали постојања Срба у Хрватској. И да они нешто непартајично о Србима рекну!!”

Једнако су ”злостављани” браниоци. Писац наводи безброј примера шикане и злостављања.

Стр. 216: ”Кад сам ја лично једном био на процесу, један оптужени, иначе туберкулозан, са јадним изгледом, усудио се протествовати што претседник није дозволио да неки сведок одговори на питање његовог браниоца. Тарабокија (председник) скочи наљућен са столице, повуче вотанте и после неколике минута објави да је несрећни човек трећи пут кажњен са 24 сата тамне ћелије и поста.”

”22 дана се пожали оптужени Кончар да му се једна жена са галерије руга и знацима ставља до знања да му се спремају вешала. Уместо да оптуженога заштити од ових ружења, претседавајући је искључио Кончара са три дана од расправе и наметнуо му тамну ћелију од 24 сата...” Итд. Још безброј примера наводи Сетон Ватсон.

Стр. 219: ”Није претеривање ако се тврди да је понашање претседника Тарабокије за време претреса неописиво...” Писац и ту наводи безброј појединачких доказа.

Завршно каже Ватсон (с. 221): **”Гадни шкандали Загребачке парнице нађоше ехо у целој европској штампи и Хрватска, тако дуго од спољног света заборављена, стиже до славе која није ласкава.”**

Писац спомиње нарочито говор Масариков у аустријском Парламенту, а и реакцију на то у Загребу међу самим судијама. Новине српске и просрпске су стално конфисковане у Загребу, тако да је официјез мађарске владе, Пестер Лојд, објавио чланак под насловом ”руска цензура у Хрватској!”

На стр. 240 и следећој говори Ватсон о пресуди и закључује: **”Тако је завршен један од најсрамнијих процеса новог доба,** процес који... може да се сасвим мери са процесом Драјфуса... Може се слободно тврдити да, кад се не би радило о Србима већ о Јеврејима, овај процес би у светској штампи био приказан као светска сензација равна гоњењу недужног Драјфуса. **Дуго пре**

његовог краја непартајични посматрачи су увидели јасно да је претстављао једну травестију правде најгрубље врсте...”

Писац износи и ”статистику” казна бранилаца, оптужених итд. Све на стотине.

На стр. 340 и следећој писац говори о аболицији пресуде 2 априла 1910, која је дошла од новог бана Томашића, али која Србе није задовољила, а такође ни јавно мњење Европе, јер је онемогућила да се пред врховним судом, или у једном ревизионом процесу, истакну незаконитости и неприличности првобитне расправе која је заиста име Хрватске и њеног правосуђа, њене државности, показала у правом светлу.

Зато Ватсон, у почетку књиге (стр. 102) алудира на ову парницу, тврдећи да је она **”повукла име Хрватске у прочеље једног европског шкандала”.**

Ситон Ватсон не може да се начуди како су чланови суда који су судили Велеиздајничку парницу и онако бедно ствар водили били после чак унапређени и постављени на боља места. Он констатује (стр. 397): ”Тиме је земљи пружен очити доказ да је независност судија непозната у Хрватској и да само они чине каријеру који врше политичке услуге”. Он каже да је Сабор изгласао закон о независности судија 1907, али мађарска влада није хтела предложити краљу санкцију и остао је без санкције.

Пошто је изнета мишљења једног аустријског, једног чешког, једног енглеског писца (све имена из првих редова тадашње европске публицистике), навешћемо сад и једног француског писца истог ранга.

Огист Говен, један од највећих журналиста света у почетку овог века, политички уредник водећег француског листа ”Журнал де Деба” (1861-1931) пренео је у засебне књиге своје оштроумне чланке из бурног периода пред Први светски рат под насловом ”Из дана у дан”. У првој и другој налазе се извесни његови написи и о Загребачком процесу. Овде ће се навести само неке реченице из тих иначе доступних књига (95).

У првој, стр. 409, преноси чланак од 4 марта 1909, где између осталог стоји: ”Јуче, у среду, започео је пред загребачким судбеним столом процес због велеиздаје поведен против 53 лица због пансрпске пропаганде. Ставови

оптужбе мизерни су. **То је процес против савести. Ради се о томе да се васпостави поредак у духовима помоћу терора.** По менталитету судија, по држању претседника на јучерашњем саслушању, моћи ће се просуђивати о босанским слободама. Кад је претседник питао једног оптуженог које је вере, овај је одговорио ”српско православне”. Претседник га је позвао на ред: ”Нема српско-православне вере! Постоји само Црква грчко-источна”. Писац даље каже да ако не могу да се вере гоне, смеју да се прекрштавају људи: ”Српским поданицима Његовог апостолског величанства ускраћује се право да се обраћају Богу Срба.”

У књизи другој има више делова посвећених процесу, од стране 117 до 134. Почиње са датумом 1 јула 1909: ”Ево већ пет месеци што траје тај монструозни процес... Начин на који се процес води достојан је мисли која га је инспирисала. Претседник Тарабокија и државни одвјетник Акурти имаће у историји свој истакнути лик. Обадва пославењени Истрани окривљују за злочин своје сународнике због националних стремљења. Можда је претседник премашио тужиоца у пристрасности. Место да руководи претресом са само једном бригом да истина дође на видело, он затвара уста сведоцима у прилог оптужених и адвокатима. **Овој судској пародији** су локалне (тј. аутономне загребачке, ЛМК) власти пружиле своју подршку...

У оптужници... нема ниједног прецизног терета, нема ни зачетка неког доказа. Оутужени, узети у целини, претпостављају се као кривци зато што су ”популарисали грб и заставу Краљевине Србије, слику Краља Петра, и песме у којима се величају Српство, Србија и Краљ Петар”. Оптужба сматра да је нашла доказ те пропаганде у безначајним чињеницама које спор чине смешним. Човек се пита како се може тако дуго да продужује скандал овог процеса...”

Други чланак од 13 августа:

”Ево близу шест месеци да траје ова траги-комедија. Већ од првих дана марта месеца, претседник Тарабокија и одвјетник Акурти утркују се у незнању и несавесности при вођењу процеса, у осионости према оптуженим, у бруталности према браниоцима, у шкандалу њиховог понашања с обзиром на суд и на јавно надлештво. Ни за један став оптужнице, која је састављена

уосталом у сасвим несигурним границама, није поднет ма какав доказ или само почетак доказа. Чињенице на којима се заснивају сведочанства такве су природе, да, кад би чак биле и доказане, не претстављају ни злочин ни кривично дело уопште...”

Толико је запрепашћење цивилизованог света због овог процеса било велико да су редактори највећих париских листова упутили својим колегама у Бечу и Пешти телеграм, 19 јула 1909, ”молећи их да скрену пажњу аустро-мађарске публике на ову ситуацију”. Из Беча су одговорили да је највећи део лица на којих се апел односи отсутан из Беча. Удружење штампе у Пешти одржало је седницу 23 јула и ”позвало се на аутономију Хрватске, независност суда и слободу хрватске штампе...”

Али поједини листови пештански су ипак хтели да изложе слободно своје гледиште о Процесу, и Говен наводи између осталога: ”Пестер Лојд, говорећи у броју од 24 јула о ”несрећном” процесу, означује азијатским мере које су примењене према браниоцима оптужених и цео процес као целину зове судском сатиром. Фриш Ујшаг каже да ”владавина терора” тишти Хрватску са баном Раухом на челу.”

С друге стране, пештански листови бацају са Пеште сваку одговорност и Пестер Лојд у поменутом чланку пребацује париским новинским редакторима да **”не знају у коме углу Европе лежи Загреб.”**

У чланку од 6 марта 1910 Говен пише и ово: ”Потомство ће се са чуђењем питати како је могао један процес као што је овај загребачки уопште да се покрене, и продужи, и заврши са осудом двадесетдвојице од 53 оптужених...”

У чланку од 15 новембра 1910 Говен завршава, говорећи о реформама правосуђа, овим речима: ”Стављено нам је, дакле, у изглед данас да очекујемо једну еру напретка у правосуђу ”краљевина Хрватске, Славоније и Далмације”, како се оне званично зову. Овој несрећној земљи је то збиља потребно...”

И доцније се Говен много пута враћа на овај процес. У чланку о изборима за Хрватски сабор децембра 1911 каже: ”Још није сасвим осветљена **ова шкандалозна афера.”** (IV, стр. 49).

У чланку од 29 јуна 1914, на уставке Видовдана и Атентата, Говен пише: **”Шкандал Загребачког процеса у 1909, где се открило свако осуство скрупула које иде чак до злочина од стране владиних званичних органа,** још увек оживљује ферментацију духова”. (VII, стр. 3).

V.

Сад неколико припадника мањих народа, али опет веома угледних писаца.

Прво белгијског социјалистичког политичара (1866-1938) Емила Вандервелда, који је о ”Велеиздајничкој парници” казао ово:

”Загребачки процес је највећи судски шкандал овога времена. Ретко се сличан тенденциозни процес водио према људима који нису учинили никакав други злочин сем што су сањали о независности нације којој припадају.”

Швајцарац Виктор Куне написао је за време Првог рата публикацију под насловом ”Они чије се мучеништво не зна” (96), где је описивао страдања Срба у Аустро-Угарској. На страни 55 осврће се и на загребачки Велеиздајнички процес и каже: ”Све националне српске институције, и социјалног карактера, и артистичке, и политичке, и шпортске, српски национални амблеми, ћирилско писмо, чак назив ”Србин”, буђење националне свести, све ове ствари нису за власти биле ништа друго него ’средства револуционарне пропаганде’.”

VI.

Тада су ”велеиздајници” имали моралну потпору целокупног српског народа. Баш је у то време извршена и анексија Босне и Херцеговине, па су у београдској Народној скупштини политички прваци Србије о томе говорили. Стојан Протић је казао: ”Док у Аустро-Угарској нико још није ради пангерманске пропаганде ухапшен и као велеиздајник проглашен, док ова мера није примењена на италијанску и румунску пропаганду, Србе у Хрватској хапсе стално као ”велеиздајнике” и држе, их месецима у затвору а да их ни пред суд не изведу...” Стојан Протић је говорио у име Старих радикала; Љуба Стојановић је казао у име самосталаца мос.: ”У Хрватској се

Срби гоне као дивље звери, затварају их због тобожње великосрпске идеје...” (97).

У аустриском парламенту (Рајхсрату) говорио је посланик Северне Далмације др. Душан Бањак такође поводом дебате о Анексији БиХ, којима се обећава устав, па је рекао: ”Шта народ може да очекује од обећаног устава, кад хрватски устав такав политички шкандал омогућује, као што је хапшење толиких Срба ради велеиздаје, који се сасвим невини више месеци злопате у затвору...” (97).

У иначе топлом некрологу пок. Адаму Прибићевићу писао је др. Првислав Гризогоно (часопис ”Слободна Југославија” за септембар 1957) да је он био ”носилац листе педесеттројице Срба за које је служничка експозитура мађарског империјализма у Загребу тражила вешала.”

Нека опрости др. Гризогоно, али то није истина. Мађари су више пута бранили Србе оптужене због велеиздаје, а и само се њима може захвалити да је прокламована аболиција процеса. То је био чисто хрватски подвиг, против кога су се и Беч и Пешта бунили. Доказ су наши предњи цитати.

НЕКОЛИКО СЛИЧИЦА (ПРИМЕРА) ХРВАТСКЕ ”ДРЖАВНОСТИ”

Најпре смо дескриптивно износили стање хрватске државности, толико истицане од њених синова, и ти у разним периодама (временима и вековима). Онда је дошао ред да се то све поткрепи илустративно, да се изнесу конкретни примери који показују како је у пракси та ”државност” изгледала. Најпре систематско и трајније поступање (нпр. при изборима), онда неки примери који су свет заталасали, најзад овде неки ”мањи” догађаји или згоде, чија је илустрација много упечатљива тако да их Хрвати сами називају сликама или сличицама. И ми смо их тако назвали.

У својој архиви нашли смо исписаних доста драстичних примера поступања у Хрватској разних периода, и то поступака који имају своју подлогу у правном поретку земље, који указују донекле на практике њихове државности у разним секторима. Било би штета да се ти примери не овековече на једном месту. Писци су такође разни: већином ипак хрватски, и страни.

I.

Прво ћемо изнети неколико сличица из њиховог сабора, највише муниципалне власти. Има један податак о хрватском сабору са краја XIV века, чије држање карактерише опште одлике хрватских великаша тога времена: стално нуђење земље туђим владаоцима, повреда дате вере и дате речи, убијање противника на самом земаљском сабору и то на зверски начин итсл. Ово треба тим пре изнети да се види како су Хрвати имали у својим парламентима далеко гадније сцене него што је био онај лудачки акт једног уврђеног Црногорца у ”београдском парламенту” 1928, који је довео до ”српањских жртава”. И да је ”дефенестрација” (бацање кроз прозор) такође њихова пракса.

Случај који ће се описати догодио се пар година иза Косова, на једном од ретких заседања Хрватског сабора који историја спомиње. Тај хрватски сабор био је 1397 године. Краљ Жигмунд се после пораза код Никопоља (1396) дуго није враћао у земљу, па су хрватски незадовољници, којима је на челу

био бивши бан и палатин Стјепан Лацковић, почели агитовати да на престо поставе Ладислава Напуљског за угарско-хрватског краља. Али кад се изненада Жигмунд вратио у земљу, сазвао је фебруара 1397 хрватске великаше у Крижевце, задавши реч Лацковићу да им се неће ништа непријатно догодити. Међутим, на томе сабору изазвале су Жигмундове присталице кавгу, **у којој су све Лацковићеве присталице заједно с њиме побијене и тела им побацана преко прозора.** Овај крвави сабор изазвао је општу побуну која је проузроковала нереде и крв кроз више година.

Душан Ј. Поповић, предратни редован професор историје на Београдском универзитету, пише после рата (78):

”Хрватски земаљски сабор, на коме је свештенство католичке вере било први и најглавнији сталеж, донео је 1609 законски чланак којим се наређује свем становништву Хрватске да има хватати вештице и пријављивати их надлежним властима... Све власти, и државне, и жупанијске, и локалне, и властела и народ, сви су се трудили да искорене вештице...

1686 побили су сељаци у загребачкој околини, без суђења, веома много ’врашких слушкиња’. У неким насељима се дешавало да су све старије жене имале да, издрже пробу да би се утврдило да ли су вештице или не... Која не би потонула, ту би је одмах каменовали!

Овде се мора учинити једна напомена. Веровање у вештице и њихово убијање није био спецификум Хрвата. Тога је било у то време код свих народа, па чак и Швајцараца, а свакако и Срба. Али да ”државни” сабор то узима као предмет свога расправљања и да доноси респективне ”закључке”, тога примера нема у осталом свету. Он је доказ такође да се хрватски сабори нису ни могли бавити питањима основног значаја за државу. А хватање вештица све друге власти после су сматрали као свој главни задатак, своју примордијалну функцију.

Тако има много података у старим судским и другим актима Хрватске о суђењу вештицама и њиховом мучењу. Прогони вештица почели су већ у 14 веку, а у 17 и 18 веку достигли су врхунац. Вештице су грозно мучене: ломљени су им прсти, руке и ноге, извртане су руке у раменима, распињане су на точку, све док не би признале своја ”злодела и везе с ђаволом”. Најзад

су убијане на разне начине. О томе постоје подаци у званичним списима о парницама против вештица, на пример на Гричу (горњи део Загреба који је до средине 19 века био засебан град).

Није само о вештицама решавао хрватски ”државни” сабор, већ и о врапцима. Та дебата је била на дневном реду у тешко ратно време 1752 године; донео је чак о њима законски десети члан. ”Сталежи и редови”, како су се називали претставници народа ”троједне краљевине Хрватске, Славоније и Далмације” све до 1848 године, најозбиљније су закључили да се потамане сви врапци као штеточине жетве, а сваки дим у држави (тј. свака кметска кућа) дужна је да са осталом порезом преда порезницима и 300 комада врабаца. У позадини овога наоко безазленог закључка била је тешка финансиска ситуација, када се већ није знало на што да се разреже пореза. Јер ко није дао одређени број врабаца морао се новцем откупити за сваког врапца напосе! Загребачки историчар и савременик тог ”знаменитог” саборског заседања Б. А. Крчелић у својим аналима приказује ту одлуку и са њене комичне стране: ”Та мера... најпре је изазвала силан смех и пасквиле. Тако се приповедало да је у име врабаца управљена молба чак на њезино величанство. Међу тим пасквилама је изазвала одобравање мисао онога ко је извео овакву шалу: Крист се упоредио са врапцем, а краљевина Хрватска краљевина Кристовом. Ако се дакле прогоне врапци, прогони се и Крист. Исто тако мисао: Кад се богови Хрватске (ту Крчелић мисли на феудалне претставнике који одлучују у Сабору) нису могли осветити војним лицима (тј. онима из Војне Крајине), искалили су свој бес на врапцима. Напокон је било јасно да је истребљивање врабаца само начин да се засити благајникова лакомост. Њему су јадни сељаци за сваког врапца морали плаћати по 1 крајцер, јер је он волео крајцере него врапце, па кад су му их носили, предбацивао им је да га баш не весели њихов смрад и да он није жупник за покапање врабаца. То је око 1756 само од себе престало.”

Сад један много језивији пример, сличан оном о вештицама, али још страшнији: одлука Хрватског сабора да се Срби живи набијају на колац.

То наводи познати хрватски ”социолог” из емиграције Ватрослав Мурвар (85) али не као свој научни прилог, већ позивајући се на другог хрватског писца, М. Лорковића, и на његову књигу коју је Матица хрватска такође

издала за време краткотрајне Бановине хрватске (86). Ево што тамо пише: ”Хрватски сабори у 16 стољећу препуни су најтежих тужба на Влахе и Мортологе... Читав низ саборских закључака донесен је против Мортолога, **док коначно не буде 1586 одређено, да се сваки Мортолог, ухваћен на хрватском подручју, имаде због застрашнога примјера жив на колац набити.** Против муслимана никада хрватски Сабор није донио слична закључка.”

Овај одељак из књиге Ватрослава Мурвара био је прештампан у ”часопису” ”Избор”, који је излазио за време Пероново у Буенос Аиресу у Аргентини. Тај факат је регистровао Глас Канадских Срба у броју од 29 априла 1954, у напису који носи наслов ”Закон о набијању на коље”. Он није потписан, али не постоји ни најмања сумња да је из пера пок. Адама Прибићевића. Ја морам навести неке пасусе из тог чланка, баш због наших Срба који ће ми приговорити загриженост. Показаћу да је пок. Адам Прибићевић још горе жигосао те појаве. Ево шта он каже изос.:

”Тешко је веровати онима који су толико слушали о франковачкој ”тисућљетној хрватској култури”. Али одломак је из књиге дра Ватрослава Мурвара: ”Хрватска и Хрвати”, прештампан у Павелићевом ”Избору”. Дакле, није нека ”влашка петљанија”, како би казао гневни Старчевић, већ реч ”згољних Хрвата”, па јој се мора веровати. Ево невероватне приче, коју нам прича ватрени Ватрослав, с људождерским уживањем...

Дакле, Хрватски Сабор или боље: хрватски племићи, бискупи и канонице, а не неки мартолози из шуме, узаконили су да се, без суда, набија на колац сваки мортолог, био или не био крив за неко недело!

Хвала ”Избору” на овом изабраном цветку из историје ”тисућљетне хрватске културе”. Ми смо читали у Старчевићу да су сењски Ускоци набили на колац неке заробљене Србе Босанце и испекли их живе. Но, то су били још гори хајдуци од мортолога. **Али нисмо знали да је набијање Срба на колац узаконио племенити, западно-културни хрватски Сабор.”**

По ступању на престо Леополда II (1790) ”Бан Балаша побјегне потајно из Хрватске, јер се бојао да ће га разјарено племство убити. У Загребу се саста жупанскија скупштина да проговори у име народа хрватског јер се Сабор не

би могао одржати под претседништвом поглавице који је ’окрутан, охол и недостојан банске части’.” (Р. Хорват, 30, с. 11).

Сад неколико комичних или траги-комичних ситуација из најновијег времена, одн. из последњих сто година, из такорећи савременог парламента с краја XIX века, кад су у целој Европи парламенти давали тон отменог и господског поступања. У Хрватској је канда важило баш супротно правило.

Кад је почетком шездесетих година прошлог века у Хрватском сабору гласано да ли да се Хрватска прикључи Аустрији или остане у заједници са Мађарском, већина Сабора је била за укидање свих веза са Угарском. Али је гласање испало сасвим друкчије. А ево како: Бискуп Штросмајер је тада имао тежак лумбаго (”хексеншус”) и цело је време на седници стојао на ногама. Кад је било гласање, претседник је позвао све заступнике који су против одашиљања претставника у бечки парламенат и припајања Аустрији да устану. Сви су погледали на Штросмајера, а овај је стојао, јер, да простите, није могао сести. Сви су устали и предлог за који су интимно били и они и бискуп Штросмајер, одбачен је! (59).

Потом ће се навести два догађаја из самог Сабора кад су банови трактирани ногом у стражњицу. Оба смо нашли у Шишићевој збирци Коресподенције Штросмајер-Рачки (43) на одговарајућим странама (према датуму).

Поводом писма Штросмајера од 12 окт. 1885, даје Шишић једно саопштење о догађају који се десио у ’високом сабору краљевинах Хрватске, Славоније и Далмације” 5 окт. Један посланик тражи да се бан Куен Хедервари стави под оптужбу: ”У тај мах настала је нечувена бука код опозиције и комешање. Кад се на то бан хтио удаљити из саборске дворане, шчепао га је нар. заступник Давид Старчевић, док га је нар. заст,, Јосип Гржанић оштро ударио ногом у тур...” (III књ., стр. 192). На стр. 198 саопштава Шишић да је 4 нов. бан Куен добио највеће аустриско одликовање, железну круну I реда. ’То се имало сматрати као знак владарског признања унаточ саборском догађају од 5 октобра”.

То није једини случај ове врсте. Исту је судбину доживео претходник бана Куена Хедерварија, бан Ладислав Пејачевић (43).

Рачки пише Штросмајеру 6 октобра 1885 о још једном нападу на бана овога пута грофа Ладислава Пејачевића који се десио раније. Бан је сумњао да је Хрватска савестан власник архивалија. Тада ”настаде страшна бука, у којој — пошто не хтједе опозвати својих ријечи — узмаче са своје столице према вратима предсједничке собе. На то навале на њега старчевићијанци и један од њих (Гржанић) примио га је за врат, баци га и ногом удари у дупе (опростите), те избаци кроз врата у предсједничку собу...”

Тај догађај потврђује и редактор збирке писама проф. Шишић, који га је чуо из уста присутног професора Роберта Пинтера.

II.

Овде су изнете две сличице о третирању ”хрватско-славонско-далматинских банова” ногом у тур. Али је то бивало у њиховом парламенту, па је саопштено у отсеку који исноси ”сличице” из Сабора. О одабирању банова и њиховим функцијама говорено је у претходним одељцима. Овде ће бити саопштено како је он претстављан на страни, иако карикирано.

Француски књижевник Проспер Мериме (1803-1870), који је много писао о стањима у ”Илирији”, има у једној књизи (41) одељак под насловом ”хрватски бан”, где га овако описује: ”Беше једном један хрватски бан, ћорав на десно око и глув на лево уво. Својим десним оком гледао је он беду народа, својим левим увом слушао је жалбе војвода. И ко је имао велико богатство бивао је оптуживан, а ко је бивао оптуживан тај је умирао...”

То је, разуме се, пародија, како сам наслов књиге показује. Али је она илустративна за просуђивање хрватске државности на Западу.

III.

Сад ћемо изнети неколико сличица о духовној власти Хрватске и о њиховом односу према осталим властима и подложницима. Сукоби су стални, грозоте обостране. Но ти ће примери говорити за себе.

Стари средњевековни Загреб састојао се од две сасвим самосталне, одвојене вароши са две засебне јурисдикције. То су били Каптол, уствари стари бискупски град који је носио име Загреб, и варош ”на брду Градецу”,

која је била одељена од Каптола зидинама и потоком Црквеницом. Између грађана једне и друге вароши долазио је често до крвавих сукоба. Градец је био од 1242 године ”краљевски и слободни град” са читавим низом привилегија које су изазивале завист, па према томе и сукобе са становницима бискупског града. **Такав један страшан и крвав сукоб догодио се крајем 1396 године, кад су становници Градеца провалили на Каптол да освете раније страховита пљачкања и убиства која су починили над становницима краљевског града не само плаћени војници већ и сами каноници.** Убиства, штете, пожар и пљачка, ма да су били само одмазда за ранија зла дела Капитоланаца, толико су наљутили загребачког бискупа Ивана, да се латио уобичајеног средњевековног црквеног средства и грађане Градеца ударио интердиктом (црквеним проклетством), забранивши им све црквене функције. Ово проклетство само је довело до нових сукоба и тек на краљеву интервенцију било је то проклетство скинуто.

Проф. прота Манојло Грбић наводи (99, I, ст. 95) према Рад. Лопашићу (101) хрватском историку, како је слаб и потчињен био положај световне власти у Загребу према духовној власти на прекретници XVII у XVIII век: ”Како је морао слаб углед имати хрватски подбан према бискупу, даде се разумјети отуда, што је поменути подбан Јелачић био уједно у служби код бискупа као економ, јер као подбан имао је само 125 фор. годишње плаће. Ово је страшно пало у очи царскијем повјереницима, штоно испитиваху српске тужбе 1697, па предложе цару нека не допусти да убудуће подбан буде бискупов бединер” (тј. слуга, послужитељ, ЛМК).

Сад један податак исте врсте само са измењеним улогама: где су феудална господа исказивала свој бес над духовним функционерима. Податак је јако инструктиван.

Прота Манојло Грбић наводи у своме делу ”Карловачко владичанство” (99, књ. I, стр. 32) из књиге Хрвата Р. Лопашића ”Споменици Хрв. Крајине” (109) између осталог и ове ”згоде”:

”Гроф Вук Франкопан згријеши нешто покрупније. Загребачки каптол, као краљевски суд, изашаље свог повјереника, у особи пребендара Андрије Корошког, да ствар извиди. Кад овај покаже грофу службену позивницу,

потегне овај сабљу на вратима града Посиљева, па шћаше да посијече пребендара. А кад му то препријечише два присутна племића, **он га даде свући до гола по свом крвнику, метне му катанац на окрајак па онда га ишиба и измлати јавно пред свјетином.** Исто тако даде избити батинама и корбачима и пратиоца пребендарева, Павла Одрјанчића, па **онако ишибана, повале га сасвијем гола на велики камен, те га полијеваху цио дан и цијелу ноћ студеном водом."**

То је саопштио у индиректној форми и Адам Прибићевић далеко пре мене, без икаквог цитирања (то је била његова стална пракса, која је, можебит, код новина и разумљива). Он је писао (102):

"...Оваква и слична насиља вршили су племићи често на свећеницима. Један француски племић ишћушкао је чак једног Папу. Енглески племићи убили су бискупа Бекета уз сам олтар. Један пољски племић испребијао је свећеника који је носио причест болеснику. Хрватски великаш Вук Франкопан свукао је пред народом до гола истражитеља, каноника загребачког Каптола Андрију Корошког и дао га избатинати батином и корбачем ишибати."

Хрвати истичу како су они били "предзиђе хришћанства" против муслимана и некрста. Ту им је титулу папа признао. Неколико примера који то "потврђују'.

После битке код Мохача 1529 кренуше Турци ка Бечу. Многи се слаби и лакоми поклонише. Историја тврди (98) да је загребачки бискуп Тома Ердеди (Thomas Erdoedy) у том погледу носио рекорд. Он "је служио султану као калауз све до зидина бечких" (dem Sultan als Weegefuehrer bis vor Wiens Mauer diente).

У истој студији Јохана Фогта наводи се текст писма фон Тиница барону Кацијанеру, у коме овај упозорава да је "загребачки бискуп два пута тражио помоћ од Турске, која му је била ускраћена. Сад понова шаље два улака папи и султану, тражећи помоћ." (Стр. 71). Мало даље (стр. 75) стоји како је Кацијанеру јављено "да бискупу требају новци да плаћа своју најамничку војску, која без пара неће да војује." На страни 77 стоји да се и гроф Никола Зрињски налази тајно у савезу са Турцима.

IV.

Нису само властела вршила одмазде над црквеним, великодостојницима и ови над њима, већ и над другим функционерима, а надасве над подложним сељацима, кметовима. Вршили су зулуме и над грађанима одн. целим градским општинама.

Р. Лопашић директно каже: ”Ако је Иван Карловић још у Крбави и Лики, док је те жупаније држао, био на рђавом гласу, будући гњечитељ и силник, то је његов рођак и баштиник, иначе витешки и славни **бан Никола Зрињски далеко горопаднији, чинећи зулум на све стране и тјерајући немило слободне обћине у јадно невољништво.”** (193).

На другом месту Р. Лопашић наводи (104) према извештају послатом Сабору од стране жупаниског суца Бартола Јурјевића Шварачког, да су 1567 године племићи Иван Бански и Гашпар Блажевић ”дозвавши себи у службеном послу суца Петра Турковића, **грозно га измрцварили, а то зграбивши псето за реп, па онијем псетом тако су га истукли, да је сиромах од тога и умро.”**

У великој збирци описа покрајина Аустро-угарске монархије (48) писао је Роберт Пинтер (јамачно ”Хрват”, јер су сви сарадници за Хрватску били ”Хрвати") о сталним сукобима загребачког Каптола и пургера. На стр. 287 каже да је био једном закључен мир у XIV веку ”али тај мир није дуго трајао. Нова свађа (1375-1397) распламса се ради спора о границама и међусобна разарања изродише се обострано у варварска насиља” (немачки: in barbarische Gewalttaetigkeiten).

V.

Најинструктивније је, бесумње, понашање племства са својим потчињеним сељацима. Оно показује не само степен културе, већ и практике које су израз ”државности”, које су плод јавноправних схватања владајућих у сличним земљама, а у Хрватској специјално. Овде се нарочито спомиње поступак према Матију Губцу, па ћемо све те туђе констатације савесно пренети.

Проф. прота Манојло Грбић (сам из Хрватске и са службом у њој), додао је својим опсервацијама о поступању са функционерима и грађанима, ово (99): ”Кад су овако пролазила господа, да, шта ли се је радило са јаднишм кметовима! Ево и на то примјера. Г. 1573 дозлогрђело племићско бјеснило кметовима у Загорју, па се диже кука и мотика да јадници крвљу својом испишу ’’старе правице”. И ту се нашао Србин Илија Гргурић, звани Пребјег, да буде главни вођа, а узањ бијаше познати хрватски мученик, ’’мушки краљ”, Матија Губец. Тукли су и крвавили се баш јуначки, али властела надјачала, јер јој морадоше помоћи и Срби Жумберчани”. Сад Грбић цитира Смичикласа (31, II, 68): ”Доста је дуго бјеснио неодлучни бој, докле са три стране разбише сељачку војску и у бијег натјераше, а многе и побише. **Грозно су бјеснили племићи над уловљеним сељацима. Вјешали су их по дрвећу и уз сељачке куће.** Није било дрва на којем не би висио покоји сељак, гдје-гдје и по десетак њих на једном дрву. Разбјегле по гори сељаке прогањаху коњаници. Самога војводу Губца жива ухватише. **Разјарено племство одлучи окрунити га ражареном жељезном круном, да покажу кукавном народу што је то ”мушки краљ”,** како су га њеки измед браће његове у бијесу бунтовном стали били називати. **На тргу св. Марка у Загребу окрунише га, а онда му тијело на четверо раздераше.** И Илију Гргурића и Михајла Гушетића Штајерци уловише, пред суд царски у Беч доведоше. Падоше им главе под крвничким мачем.”

Јарослав Шидак, унив. професор у Загребу пише (105, суб номине): ”Матија Губец је био заробљен и одведен у Загреб. Када је краљ одобрио приједлог бискупа-бана Јурја Драшковића да се Губец ’за примјер другима’ окруни ’жељезном круном и то усијаном’... Губец је 15 фебруара 1573 ”најприје био измрцварен усијаним клиештима, затим окруњен жељезном круном и то усијаном, а најпослије рашчетворен као разбојник...” (За ово последње цитира Шидак мађарског историка и државника Иштванфалфи Миклоша, рођеног у западној Угарској 1538, умрлом близу Вараждина 1615, дакле савременика догађаја.)

У загребачким архивима било је мало материјала о буни, свега неколико писама бана и бискупа Драшковића цару Максимилијану. У једном бан пише: **”Једног од њих (побуњеника), Гупца, названог бег, а недавно**

проглашеног за краља, крунисаћемо, ако ваше величанство допусти, железном усијаном круном, за пример другима.”

Иван Бојничић је писао у луксузној збирци описа појединих покрајина Аустро-Угарске монархије (49), у тому посвећеном Хрватској и Славонији (106) ово: ”Године 1755 појави се у Хрватској велики устанак сељака; они су хтели да имају исте слобоштине као и Граничари. Они поморише своју госпоштију, запалише њихове дворце и наступише, у броју од 20 хиљада, под вођством Михаила Кушића, према Загребу. Војска племића, под вођством подбана Јована Рауха, распрша побуњенике, **али нередовне трупе племства починише ипак најгоре изгреде и свирепости...** (Die irregulaeren Truippen des Adels begingen jedoch die schlimmsten Ausschreitungen und Grausamkeiten). Марија Терезија посла претседника Чешке дворске канцеларије грофа Михаила Алтана као свог комесара да испита недела племства. Према предлозима грофа Алтана **морало је да се мења земаљско устројство. Жупане није одсад именовао бан, већ их је постављала краљица.** Влада је директно кореспондирала се жупанијама. И цензура пређе на бечку владу...”

У ”Хрватском Гласу”, који излази у Канади, у броју од 15 фебруара 1960, а у ”уводнику” под насловом ”Спомен на Матију Губца и Анту Радића” стоји:

”Хрватски повјесничари су много тога прибилежили, и то, Рачки, Тадија Смичиклас, Клаић, Шишић — само да споменемо неке — о поступку домаће и стране господе са сељаштвом у хрватским земљама. Доста је рећи, да ма како су грубо разни паше и њихови доглавници поступали са рајом, ипак је било случајева, да су из преосталог дјела Хрватске злостављани кметови пребјегавали у Босну, јер су и Турке сматрали бољима од домаће господе, био хрватског или ма којег другог поријетла. Наравски, било је бјежања и из Херцег-Босне у Хрватску...

И славни сигетски јунак Никола Шубић Зрински је имао кметове, као и бројни Франкопани, Драшковићи и др. Било је случајева да су словенски и хрватски великаши измјењивали кметове, па тако и данас имаде у Горском Котару села бивших словенских кметова, а преко Купе, у Словенији, бивших хрватских кметова...” Историк Душан Ј. Поповић описује стање које су

затекли добегли Срби под Арсенијем Чарнојевићем (78, с. 288): ”На властелинском имању налазиле су се, на видном месту постављене, справе за срамоћење, мучење и вешала, као опомене сељацима и служинчади, јер је властела имала јус гладији, тј. не само право да кривце испитује, него и да пресуди, па и осуди на најтеже казне, као смрт стрељањем, отсецањем главе, или вешањем, и да то одмах изврши.”

Сад тек долази оно што је најкарактеристичније и што једва има паралеле у свету.

Фридрих Самуел Краус, познати аустро-немачки етнолог, родом из Славонске Пожеге, писао је 1891 у водећем немачком часопису за иностранство (107):

”Да 1848 морао је кмет да пољуби грофа у стражњицу ако овај то захтева. То је била казна за неприлично владање. Царски коморник Јанковић, сопственик газдинстава Пакрац и Дарувар, свукао је једном још 1840 на отвореном пољу чакшире и принудио једног сељака, који је за њега обрађивао поље, да му искаже поданички пољубац на одређеном месту. Коњушар је одбио да то учини и дохвати једну мотку да истера свога господара. Младића, због казне, стрпаше у затвор и нико га више код својих не виде.

Једном се усудио исти племенити Јанковић да затражи исти пољубац од свога настојника добра Кемењија, печујског племића. Али Кемењи извуче из петље својих чизама сираву за хватање јелена и натера г. пл. Јанковића да он први покаже како се то ради, и да укаже част своме настојнику добра.

1848 године је морао Јанковић да бежи, јер би га иначе убили. Сељаци опљачкаше његове дворове. Изрека ’пољуби ме.... ’ то је преостатак старог доброг времена...”

И онда Краус на српском језику каже како то изражавају Славонци а како Хрвати. Пристојност налаже да то овде изоставимо.

VI.

У тесној вези је са питањем јавне безбедности и питање правне сигурности, јамчевине да грађани неће без кривице страдати. И ту је Хрватска дала примере сасвим противне. Неколико ћемо их овде навести.

У мемоарима барона Антона Молинари, који је био командујући ђенерал у Загребу седамдесетих година прошлог века (непосредно после Нагодбе) налази се и ова епизода (37, 271): Приликом избора за сабор 1872 дође код њега угледан члан опозиције др. Мразовић, молећи га да му нешто саопшти. Ђен. Молинари каже да он то није радо чинио, али га је ипак примио. Мразовић му поднесе извештај једног владиног уходе о тобожњим незаконитим радњама на скупштини опозиције. ”Кад сам га прочитао — продужује изречно ђен. Молинари — поднесе ми Мразовић нотарски оверену изјаву истог уходе (Kundschafters), да не стоји што је у свом извештају навео, него да је све то измислио да би влади пружио у руке оружје против противника (Widersacher).”

”Лепа историја!” (Eine nette Geschichte), кличе Молинари. ”У веродостојност се није могло сумњати...” Ђен. Молинари је једва пристао да поднесе извештај Влади у Пешти и Двору у Бечу!

Нису само Срби оптуживани за ”велеиздају”. Чим се неко власти не допада и покуша да буде у опозицији, прете му тужбом због велеиздаје. Тако саопштава Јосип Хорват да ”намјестник банске части Антун Видаковић” (око 1872) ”да смрви водство народне странке куша оптужити га с велеиздаје на темељу патворених (фалсификованих, ЛМК) докумената...” (34).

Херман Вендел наводи овај случај (36, с. 648):

”У седници Загребачког Земаљског сабора 10 новембра 1910 саопштио је јавно Иван Франк да му је шеф загребачке полиције Мраовић у оним узбудљивим данима после Сарајевског дела препоручио да се образују црне стотине по примеру руских погромских банда и да се тајно убију вођи Српско-хрватске коалиције.” Под ”Сарајевским делом” се јамачно разуме атентат студента Богдана Жерајића на аустриског поглавара Босне и Херцеговине генерала Варешанина, који је извршен 2 јула 1910, такође у

Сарајеву. Пошто никаква одговорност није могла да се набаци на кога другога чак ни у самој Босни, хрватске власти су хтеле да подмукло изврше ”уморства” српских вођа Хрватске и Славоније. Ако је постојала хрватска држава и хрватска државност, онда је то био акт хрватског народа, бар онолико колико је и атентат над Варешанином и атентат над Францом Фердинандом акт Српског народа. Довољна илустрација хрватске државности.

Још један пример ”слобоштина” на културном пољу као одраз хрватске ”државности”.

Хрватски песник и књижевник Мирко Боговић уређивао је средином прошлог века књижевни часопис ”Невен” у Загребу. Ту је он 1852 публиковао песму ”Домородна утјеха” од Ивана Филиповића, једну патриотску поему, која жигоше тадашње друштво и хрватску управу. Обадва су књижевника стављена под суд, а оптужбу је заступао сам Иван Мажуранић, доцнији бан и велики србождер (иако писац Смаил-аге), и оба књижевника су осуђена на по две године затвора и у гвожђа оковани. Значи да је хрватска држава тако гонила оне који су гојили и пропагирали хрватски патриотизам. Ако је пак тако нешто било наређено са стране (нпр. из Беча), онда није постојала хрватска држава нити хрватска државност.

VII.

Да је јавна безбедност у Хрватској била на веома ниском нивоу, не треба нарочито наглашавати. Она нигде није у ранијој прошлости била на некој висини; у Хрватској је канда била још гора. Ето и ту неколико писмених доказа из разних векова.

Мађарски писац др. Л. Нојштат је писао у Мађарској ревији (108): ”Кад је Јанош Корвин постао други пут бан Хрватске, Славоније и Далмације, краљ је од њега захтевао да енергично сузбије крађу сељака у ноћно доба. (Писац наводи изворе). Беше то за сељаке срећа ако су само нападнути, опљачкани и ако им је стока одвучена, па чак кад су их и на најсрамотнији начин злостављали. Догађало се да су их шибали, онда бацали у затвор. Високи достојанственици Круне су предњачили у овоме испред свих других.”

То је јамачно био тзв. Иваниш Корвин, незаконити син краља Матије, који је живео од 1473 до 1504.

Бан Јанош Палфи (тако су се звали хрватски банови!!) писао је из Пожуна, где се бавио на Сабору, своме банском заступнику Петру Кеглевићу 24 октобра 1709 и препоручио законитост, јер, изречно вели бан, ”на свим странама се иначе шире гласови да је у Хрватској сталан обичај вршити незаконите и насилне акте.” Разуме се да је та коресподенција вршена латински, јер бан није знао хрватски (и то је била хрватска државност!). На латинском тај пасус гласи (109): Quia aliunde passim spargitur, in Croatia pro more observari illegales et violentes actus.

У књизи немачког путописца Франца Мауера: Путовање кроз Босну, Савске земље и Мађарску, издатој год. 1870 у Берлину (111), описује он између осталога свој пут из Загреба у Сисак, па каже (стр. 74): ”Пало ми је у очи да велики део трговаца који су са мном путовали отворено носи турске јатагане и остало оружје ван свог ручног пртљага. На моје питање господа су ми одговорила тајанствено, да су за путовање искали дозволу ношења оружја и да оружје собом носе због безбедности, јер је земља ван градова сасвим небезбедна. Онда су ме засули са причама о разбојницима. Нарочито су ми саветовали да се не поверавам сељацима у погледу даљег пута, јер су они у дослуху са разбојницима и приводе странца, где је то могуће, директно злочинцима у крило. Уопште један потпуно туђ странац мора много више да се плаши него један домаћи трговац, јер ако тај странац нестане неће ни петао ни пас за њим закукурекати одн. залајати. Нека читаоци замисле какав сам ја добио појам о тој земљи после ових описа...”

Познати француски професор Славистике Луј Леже саопштио је у једној од својих првих публикација ”Словенски свет” још године 1873 (139, стр. 35) ове своје примедбе при посети Хрватској: ”Ако се саветујете са Немцима из Беча или Италијанисимима из Трста, доживећете да вам озбиљно одговоре: **”Не идите у Загреб, ту ће Вас убити.** Они мрзе странце, а нарочито Французе... **Хрвати су такви варвари...”**

VIII.

У другим областима данашње Хрватске није стање било много боље. Тамо о аутономији није било ни говора. А јавну безбедност и морал илуструју следећа два податка. Први је из пера једног од водећих далматинских Хрвата, дон Јурја Бианкиниа (25).

Бианкини наводи неколико конкретних примера ”зулумћара млетачких кнезова” и спомиње Дуада на Брачу који би ”кад би му шунуло, и обноћ и обдан, упадао са пар својих крвника у приватне куће, наоружан до зуба, да без икаквог стида и обзира, сили поштене жене и дјевојке. Мужеве и својту, кад би се опирали, излемао би својим властитим рукама, а женске које би му се отимале напросто би изубијао...”

Говорећи о Истри, један немачки путописац из половине прошлог века каже: ”Карактер становништва мало сам чуо да ко хвали, и сигурно је да Истра још увек важи (у погледу безбедности) као најнесигурнији крај Аустријске монархије ..(писац наводи појединости (110).

В) ОПШТЕ ОЦЕНЕ СТАЊА ХРВАТСКЕ ДРЖАВНОСТИ

МАЂАРСКИ ПИСЦИ О ДРЖАВНОСТИ ХРВАТСКЕ

На крају овог дела даћемо неколико општих и рекапитулативних мисли о државности Хрватске, прво изречених од Мађара а затим од Хрвата. Друге писце овде нећемо цитирати.

Да Мађари ’’ниечу” хрватску државност, не треба нарочито доказивати. Али, да се и Хрвати о њој веома негативно изражавају, то ће бити за многе читаоце откриће. Од Мађара имамо, нажалост, мало литературе. Они су углавном писали на мађарском, што нам није могуће без туђе помоћи употребити, а те помоћи немамо у крају где живимо. Хрватских података накупили смо мноштво.

Мађаре ћемо цитирати и индиректно, али увек само тамо где нема сумње у аутентичност података. Тако ћемо прво о мађарском појимању хрватске државности навести како се жали један ултра-хрватски патриот, Франковац и познати србождер, Исо Кршњави, али и један од највиших функционера Хрватске (одјелни претстојник, као министар) и професор Загребачког универзитета (1845-1927). Он је био скоро сталан сарадник официјезног аустријског часописа ”Аустријски Обзор” (Преглед). У свом приказу ”Двосмислености Нагодбе” (112) он се жали како Мађари зову Хрватску ”анектирани (припојени) делови” (partes adnexae), док су је раније звали ”краљевски другови” (regna socia). Он наводи да је у једној повељи из 1492, стојало: ”Краљевство Мађарске и друге краљевине и делови” (Regnum Hungariae et alia regna et partes). Под Фердинандом V избачена је реч краљевства (regna) и преобређено у ”придодати делови” (paries adnexae).”

Кршњави нарочито наглашава да Деак Ференц, познати мађарски државник, на томе инзистира и не дозвољава друго називање.

Други мађарски писци не признају ни посебност хрватске нације (у државно-правном одн. политичком смислу).

Док су повеље бечких ћесара Србе стално означавале као нацију, и то давно пре Француске револуције, баш као нацију а не народ (испочетка рашка, затим илирска и после српска нација), хрватска нација није канда

уопште законом признавана. Мађари тврде да су Хрвати били обухваћени појмом ”угарске нације”. Тако етнограф Хунфалви Пол у својој знаменитој Етнографији Угарске (113, стр. 383) наводи законски текст Чланка 61 из 1741, у коме дословно стоји: ’’Regnorum Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae filii nativi sub denominatione Hungarorum complectantur”. Српски то значи: ”Синови Далмације, Хрватске и Славоније, тамо рођени, обухватају се именом Мађара”. У том истом Закону долази, каже Хунфалви, латинска реч natio до изражаја (али не у наведеним реченицама).

На седници заједничког Сабора од децембра 1830, како саопштава Шишић (27, с. 108), претресало се о признању протестаната у Хрватској. Мађарски посланици су инзистирали на томе да исти закон важи за целу Угарску. Хрвати су опонирали, нашто је посланик Рагаљи узвикнуо: ”Поновно сам данас чуо из устију хрватских посланика ријечи ’савезних краљевина’; то се не смије допустити, јер ми се у данашњој сједници причинило да се код тога ради о некој погубној тенденцији. Хрватска, Славонија и Далмација интегрирани су дио Угарске, а нипошто савезне краљевине. Већ су у првашњим саборима хрватски заступници истицали овај принцип; ја захтјевам, дакле, да се те ријечи промијене у приједлозима што долазе пред Сабор.” (То значи у законским пројектима, ЛМК). ”Сада надовеже предсједник Ђуро Мајлат да се то замјени са ’припојени крајеви’, partes adnexae, што би и прихваћено, и сједница довршена.” Према томе, како ја схваћам, ово је одсад био законски термин.

Мађарски емигрантски писац половине прошлог века Салај Ласло наводи Манифест упућен Хрватима од угарског краља Фердинанда V у Инзбруку 10 јуна 1848. Тамо изос. стоји: ”Ви, који већ осам векова делите судбину Угарске, као поданици исте круне, дугујете своје уставне слободе тој заједници... Ви, који сте читаво то време уживали сва права, све слободе угарског устава, чак, у признању ваше верности све до дана данашњега, добисте легално, милошћу наших претходника... највеће привилегије, које немају **остали поданици наше свете угарске круне...** Досад смо извршну власт у Угарској и **анектираним земљама** вршили средством наше Угарске канцеларије и нашег краљевског намесништва а у војним стварима преко нашег Рагног савета. Банови хрватске су слушали наредбе ових дикастерија...” (142).

На седници мађарског парламента од септембра 1848 решено је да се у преговорима са Хрватима и Славонцима (којима признају националност: Хрватима своју а Славонцима њихову, ЛМК), признају и ”земаљска права и слободе без повреде територијалних односа угарске домовине и њене законске самосталности” (143, II, 9).

Према овоме испада да је ”домовина” Хрвата и Мађара једна и заједничка, а то је Угарска. Друго, да хрватски прохтеви не смеју никад и нигде да стављају у питање јединство угарске земље.

Међу писцима који су државно-правни положај Хрватске и њен однос према Угарској посебно третирали прво место заузима Имре (Фридрих) Пешти, кога смо малопре цитирали. Он је написао и једну повећу књигу под насловом ”Сто политичких писама о Хрватској”, чији сам наслов, издавача и годину издања на немачком језику више пута сретао (114). Кад сам ту књигу тражио по целој Европи, нисам је могао добити. Напослетку сам се обратио и Загребачкој и Пештанској главној библиотеци. Од њих је добивена књига на мађарском језику. Ја сам платио трошкове слања, али је нисам могао искористити. Срећом сам нашао неколико чланака на немачком цитираних овде под 18, 19 и 20. Из њих ће се поштогод пренети.*)

У својој студији ”Државна територија Угарске и права угарске круне” (19) пише Имре Пешти 1885 године: ”Док је Угарска спавала, догодише се далекосежне ствари, и кад се пробудила пронашла је да су на њеном земљишту настале ’споредне земље’, да оне причају о паритету, билатералним уговорима и сличним стварима.

Ми живимо у дуализму не само са Аустријом, већ и са парвенијском провинцијом, **чије је полициски забрањено име Хрватска!”** (deren polizeiwidriger Name Croatien ist).

---

*) Да се не би рђаво схватило да сам се ја обраћао библиотекама у Загребу и Пешти, морам прецизирати да ја то нисам чинио директно, већ преко Кантоналне библиотеке у Аарау, на чијој се територији налазим. Преко ње, и захваљујући њој, ја сам добио масу књига из иностранства, али понекад ништа, а ипак плаћам трошкове коресподенције итд. Јавне библиотеке Швајцарске, кад траже неку књигу из иностранства, не кажу за кога је. Иначе не верујем да би их добио из комунистичких земаља.

У расправи ”Аспирације Хрвата” (20) пише Имре Пешти на стр. 65: ”Ми смо познавали Хрватску као partes subjectae, као partes adnexae, regna socia (против овог означавања су сабори 1825 и 1830 протестовали), дакле као узгредне, споредне земље Угарске, као део државе који је за извесне гране добио право законодавства и самоуправе. Сад се климакс употпуњује, кад Хрватска изјављује да је она са Угарском равноправан фактор и с њом стоји у односу уговорном и савезничком! — То је најјевтинија метода заснивања самосталних држава... ”

У даљем излагању Пешти каже (V, стр. 607) да Хрвати не само што немају утицаја на угарски трон, већ ”без угарског парламента не могу да решавају ни сами о себи...” ’’Историја овог доба доказује, да Хрвати ништа не могу да постигну, само својом снагом. И тачно је казао Мушкатовић у Хрватском сабору 4 маја 1882: ”Хрватска је само захваљујући победи угарског историјског права над апсолутизмом из ничега настала...”

У својој студији ”Постанак Хрватске” пише Имре Пешти о територијалним претензијама Хрватске, која се позива на неко ”хисториско право” и на стр. 2 каже (18): ”Ове аспирације Хрватске морају нам изгледати чудне, да не кажем комичне. Хрвати су већ одавно престали да буду номадски народ, њихов број их не тера на експанзију, освајање није њихова нација никад изнела на површину; нека духовна или материјалиа премоћ над суседним народима (Хрватске) не постоји...

Ми се заиста не заносимо правом јачега, правом освајача — али несумњиво и ово право, које ће у светској историји увек играти одсудну улогу, мора се поштовати кад се посматра јединствена појава како се са извесне стране ради на образовању Велике Хрватске. Средства за ово су веома проста: увек и свагда захтевати само много, и то захтевати дрско и жестоко — успех ће гарантовати наивност непријатеља који ће попустити тражењу.

Народ Хрвата има данас земље на које не може да постави никакве историјске прохтеве, — ми мислимо на цео појас између Драве и Саве...”

Писац се осврће на захтев Хрватске за присаједињење Босне и Херцеговине, за чије освајање она није ни најмање допринела. Она просто

тражи да се ”на даровном тањиру пруже Великохрватима ове земље”. ”То је заиста најлакши начин стицања земљишта”.

У својој расправи ”Аспирације Хрвата” изашлој 1886 (20) пише Пешти изос.: ”Ако су Хрвати склони тврђењу да се хрватска држава простире од Јадрана до Земуна, као што данас примају, добро би било да нам објасне: како и у следству каквих историјских догађаја је произашло да се она Хрватска, која је преко пакта конвента избрисана била из редова самосталних држава, после дели на две краљевине, наиме Хрватску и Славонију...” (с. 56).

Спомиње захтеве Хрвата за признање њихове аутономије и посебности, па Пешти овако закључује:

”Заиста једна чудна појава, да се један мали народ коме недостају скоро сви предуслови за државно биће, дрзне на такве екстраваганције... и тражи делове области према својој вољи, да би начинио фантастичко будуће царство.”

II.

Сад неколико изјава мађарских државника за последњих сто и нешто више године.

Вођа Мађарске револуције 1848 године, Кошут Лајош (Мађари увек прво наводе презиме, па онда име; ради се о Кошуту, али пошто је и његов син Ференц био истакнути мађарски државник, то треба увек нагласити Лајош, или хрватски ”Људевит” Кошут); дакле тај Кошут је казао хрватским изасланицима 1848: ”Ја Хрватску не могу да нађем на географској карти! Ја не познајем хрватску нацију.”

Хрватски историк Рудолф Хорват то такође наводи. Он пише (30, 112): ”Ожеговићу је Кошут пригодом расправе о индигенату у лице довикнуо: ’Међу нама може одлучити само мач’. А позната је и Кошутова ријеч: ’Гдје је Хрватска? На карти је не могу наћи’.” Хорват се позива на Смичикласа (31, II, с. 477 и 480). Тај навод је довољно поткрепљен.

На другом месту сам нашао: ”’Министар Кошут је изјавио на јавној скупштини: ’Мађарска ће Хрватску појести за доручак’.” ’’Minister Kossuth

hat in oeffentlicher Versammlung ausgesprochen: ’Ungarn wird Kroatien zum Fruehstueck verzehren”. Не знам о коме је Кошуту овде реч, да ли оцу или сину. Али изгледа ипак да је таква изјава пала са најмеродавније мађарске стране.

На седници угарског Парламента од 11 јула 1848 говорио је дуго о Хрватској вођа мађарске револуције Кошут Лајош и том приликом казао и ово (143, I, 94): ”Ствар стоји по прилици овако: У тзв. Петицији која је са загребачког буџачког састанка упућена Његовом величанству, они баш траже да се смеју одвојити од Угарске, али не да буду засебна, независна нација, него да се потчине аустријском министарству...”

1861 је водећи мађарски државник Деак Ференц при преговорима са Хрватима, које је водио бискуп Штросмајер (16 марта) у пештанском парламенту изјавио: ”Ја мислим да ћемо се с Хрватском моћи поново споразумети, а дотле оставимо за њу бели лист у нашем уставу!”, тј. да сами Хрвати накнадно унесу све оно што ће дефинисати њихове државноправне односе.

Тај ”бели лист” тобоже признат Хрватима цитира се стално у историји њихових односа. Хрвати тврде да Мађари то нису озбиљно мислили, Мађари да Хрвати нису хтели или нису умели то да искористе. Тек, тај ”бели лист” је остао провербијалан за њихове односе.

Андраши Ђула, такође велики државник Мађарске, казао је да Хрвате треба просто ”третирати са зобом и шибиком.”

То саопштава Херман Вендел (36, 353), а то наводи и аустријски политички писац Теодор Сосноски (116) овим речима: ”Бан Куен је у Хрватској ’владао бичем и мамузама’, како је то гроф Андраши старији једном препоручио.”

Гроф Куен је казао у Пешти да њихови меморандуми и све њихове претставке разних планираца доспевају у кош претседничке канцеларије. (Куен је тада био претседник ”заједничке” угарске владе) (56).

На другом месту, у сталним ”политичким прегледима” официјезне аустријске ревије, која је начелно била против Мађара а за Хрвате, писао је

барон Леополд Хлумецки (115) да је тадашњи мађарски министар претседник гроф Тиса Иштван ауторитативно изјавио да је хрватски бан одговоран мађарској влади а не Сабору Хрватске, ”јер би таква одговорност значила хрватску државност” (да је Хрватска држава, што он негира). Немачки стоји у том чланку: ”...weil eine solche Verantwortlichkeit die Staatlichkeit Kroatiens bedeuten wuerde. ”

То Мађари никад нису признавали, ни одговорни ни неодговорни фактори.

Један од водећих аустријских политичара и публициста пре Првог светског рата Теодор Сосноски навео је писање мађарског главног листа ”Пешти Хирлап” од 1908 (156), у коме је стојало:

”Ако се Хрвати не могу да убеде, могу да се надвладају... Закони се морају поштовати само према таквом народу, који их сам решпектује... **Ако Хрвати неће сами да увиде да они не сачињавају никакву самосталну државу поред Угарске, него само једну подређену покрајину, морају да се оружјем у то увере.”**

Ето, тако су обележавали хрватску ”државност” политички фактори Угарске, сви одреда.

У питању државности Хрватске значајне су речи једног њима наклоњеног писца после првог светског рата, бившег аустро-угарског министра спољних послова и мађарског грофа Стефана Буријана. У својим успоменама из Првог светског рата (117) он пише на стр. 266: ”Угарско-хрватска нагодба из 1868 регулисала је политичке односе између материнске и кћеринске земље на једном ’белом листу’ који је Франц Деак Хрватима био пружио, али није створила никакву државно-правну јасноћу...”

Стр. 193: ”У току година се развило диаметрално различито просуђивање о односима Нагодбе у Мађарској и у Хрватској. Тамо (у Мађарској) задовољење са новим одношајем аутономије коју су Хрвати сами исписали на ’белом листићу’ који им је био пружен, овамо највеће незадовољство са ’узаношћу’ добивене самоуправе и, нарочито, са начином практичног извођења Нагодбе. Отуда настадоше незадовољства, жалбе, рекриминације,

преговарања без краја, па и концесије но које нису захватале језгро тешкоћа. Развило се једно стање политичког и привредног малконтентизма у Хрватској и Славонији које је стално расло, а њему у Мађарској, која се осећала снажном и мирном имајући Нагодбени закон од 1868, није томе (тој зловољи) поклоњена пажња коју је заслуживало."

Како је у Мађарској цењено стање у Хрватској почетком Првог светског рата, види се из једног Меморандума који је претседник угарске владе гроф Стефан Тиса упутио Краљу 15 фебруара 1915. Њега саопштава Буријан на страни 194.

Тамо се Тиса жали на прилике у Хрватској и каже изос.: "Мора да се заведе строг али праведан режим, који не би базирао на националној мржњи, сузбијања и тлачења једне народности од стране друге." Из тих, али и из следећих речи се види још боље како је Тиса имао у виду гоњење Срба од стране Хрвата у том рату, што га је понукало да се и самом Цару жали. Он признаје да се постојећи поредак мора бранити од "великосрпске агитације". али иначе да се мора свакоме лојалном грађанину правда чинити и једнако унапређивати "привредни и културни развитак свих становника краљевина Хрватске и Славоније." На стр. 195 пише Буријан како је он покушавао код Тисе спровести ревизију Нагодбе, да би Хрвате ослободио српског утицаја. Тиса није био сагласан. "Ту је међу нама било неслагање, јер је Тиса Нагодбу од 1868 радо посматрао као неизменљиво регулисање односа између метрополе и земље кћери, док сам се ја залагао да се не стане безусловно код текста Уговора ако то васпостављање добрих односа захтева."

На стр. 230 спомиње Буријан инзистирање Мађара на **"примату историске нације".** Та историска нација, то су Мађари, ни најмање Хрвати.

III.

Да мађарски историчари сасвим друкчије претстављају "прикључење" Хрватске Угарској него што то чине Хрвати, није потребно доказивати. Да Мађари такође фалсификују и монтирају, ни то није потребно наглашавати. Хтео сам се ипак уверити у став Мађара, колико је то могуће у иностранству и без солидног знања мађарског језика. Нашао сам у Цириху једну "Кратку Историју Угарске" од неког Михаила Хорвата (што значи хрватског

”подријетла”) из године 1863. Има ипак два тома. Нећемо преносити ставове одатле, али за схватање писца довољно је и наслове пренети. За Коломанов период (од 1095 до 1114) каже ”Побуњени Хрвати бивају обуздани”. То им је ”пакта конвента”! Период од пола века доцније интитулише Хорват: ”Освајање Далмације”, затим ”Поновно освајање Далмације” (од Византинаца)”. Итд. (141).

То исто тврди други мађарски историчар Паулер Ђула у књизи под насловом ”Освајање Хрватске и Далмације”, изашлој 1888 (144), што смо нашли цитирано у једном стручном приказу (145). Паулер доказује да су Хрватска и Далмација освојене од угарских краљева и то Ласлоа 1091 и Коломана 1097. Тако Коломан заузе 1105 Задар ”са јуришном руком, после чега се предадоше Шибеник и Трогир, као и Раб, Крк и Црес...”

Даље стоји: ”Питање да ли се Коломан заиста крунисао за краља Хрвата, оставља Паулер нерешено, јер мањкави и контрадикторни наводи извора и повеља не дозвољавају потврдни одговор.”

КАКО ХРВАТИ САМИ ДАЈУ ОПШТИ СУД О ПРИЛИКАМА У ХРВАТСКОЈ КРОЗ ВЕКОВЕ

Нису се сви Хрвати заносили величином хрватске прошлости, нити су у њој видели само светле тачке и пријатне моменте. Напротив, људи од угледа, од знања, од пера, јако су жигосали и тадашње и раније стање у Хрватској и хрватским одн. ”хрватским” земљама. Износили су беду, прекарност положаја, политичку немоћ, државноправно ништавило Хрватске. Износили су служење туђину, патњу масе и оргијање владајућих. Итд.

Многи су се згражавали, многи су јаукали, неки су били резигнирани, једва је ко видео излаз из те кризе и неко побољшање.

Прикупили смо и низ таквих података, које сад, сакупљене, предајемо јавности. Јасна је ствар да је то само мали део ових ламентација, али зато потичу од првих људи тадање Хрватске.

I.

Прво ћемо започети са Фрицом ”Мирославом” Крлежом, који даје посебан опис древног стања (да после с њим и завршимо овај одељак и целу књигу).

Мирослава Крлежу сматрају и у земљи и у хрватској емиграцији најбољим књижевником хрватским, њиховим најоштријим пером, њиховом културном звездом. И сви се чуде, сви протествују, зашто није Мирослав Крлежа добио Нобелову награду него посрбљени Иво Андрић.

Крлежа је, заиста, написао доста гнусног о Србима, и ми смо то делом пренели у Предговор III књиге ”Примера хиљадугодишње културе Хрвата”, Хамилтон 1956.

Сад смо нашли сконцентрисано и оно што је Крлежа писао о ”Хрватима, Хрватству и Хрватској”, све извучено и објављено у загребачком часопису ”Форум”, који, богато опремљен, издаје Југ. академија знаности и умјетности у Загребу. У првом броју тога часописа за 1963, под укупним насловом ”КРОАТИКА” (119), преноси се из ранијих дела Крлеже (увек са посебним

насловом и годином објављивања) много ставова, од којих ће се неки овде пренети на одговарајућа места. Прво један писан 1929, под насловом

”У седамнаестом стољећу”

Хрватска, разорена, раздерана, крвава провинцијална крпа, прозвана сликовитим папинским украсним придјевом ”Предзиђе Кршћанства”, ратом згажени простор, што се у оно вријеме сматрао царском етапом, створеном искључиво у сврху протуосманлијских ратних операција.

Славонија, Херцеговина, Истра, Далмација, све отето, прегажено и заузето аустријским, турским или венецијанским четама. Над земљом прилијећу вјештице, вукодлаци, ђавли и демони, по црквама гунђају језуити, а кметови пале племениташке курије, очекујући већ двјеста година Турчина као спаситеља. Оних двјеста хиљада кметова умирући од глади и од куге, копајући утврде и ратујући по Њемачкој и Белгији, живе као пси, а аустријски намјесници са шпанским плаћеницима робе земљу до посљедњег цекина. Племство, уколико га има, брани се из дана у дан све више маџарском државном идејом (Никола Зрински Чаковечки још је и дан данашњи један од темеља маџарске књиге), а латинизирано и германизирано племство декроатизира се све више. Земља је на удару турских топова без икакве вриједности, новца нема, робе нема, и градова нема.”

Писац се у студији жали на ”пусто и изпразно дочаравање имагинарне плавокрвне, племениташке хрватске повијести”, на хрватску ”заљубљеност у аристократску прошлост, у галерију својих бискупа и грофова” ”...самозадовољно преврћући очима на празне фразе, какве се изговарају из лажљиве конвбнционалности...” Затим пише:

”Да смо ”антемурале кристианитатис”, то нису говорили само нама, него свим националним биједама католичким на Дунаву и на Висли, које су гинуле на крвавој предстражи европских интереса, док се у центру цивилизације банчило на влас тако, као што је то опјевао Јан Панониje, бискуп печујски. Да смо крварили на бранику цивилизације западноевропске, у биткама за иностране краљеве ”до посљедње капи крви”, о томе се писало из аустријске перспективе све до слома Аустрије (1527-1918), а данас, када се прештампавају најбаналнији комплименти странаца на пропутовању о нашим

костимираним баловима или о љепим загребачким госпођицама, ми се хвалисавим цитирањем тих глупих лажи спуштамо до оног најнижег степена провинцијалне затуцане свијести, на коме нам памет маше репом пред странцима ропски сервилно, дјетињасто несвијесно, доказујући својим понижењем како смо управо оно што нећемо да будемо: сервилно отјелотворење безвриједности" (1926).

(Стварно та папина титула "предзиђе Хришћанства", с којом се Хрвати тако поносе, дата не само њима него још многим народима Европе. Нпр. Мађарима у овој форми: Ante murale Europae contra immanissimum nomini christiani hostem. Превести би се то могло овако: Предзиђе Европе против најгрознијег непријатеља имена хришћанског. ЛМК).

Још почетком ове године (1966) је примас Пољске кардинал Вишински, говорећи поводом хиљадугодишњице христијанизирања Пољске, истакао од папе добивену титулу "Предзиђа Хришћанства". То је ужасно ревролтирало главног фактора комунистичке Пољске Гомулку, који му је на то оштро одговорио, питајући на кога с тим циља. (Ноје Цирхер Цајтунг од 2 фебруара 1966). Ми смо само хтели доказати да нису једини Хрвати ту титулу од папе добили. Некако се то "предзиђе" налазило на свим странама, па чак и иза самог зида према Турској, на коју се том титулом циљало.

Ротација око туђих осовина

Борба без резултата. Настајање хрватске народности за посљедњих триста година, крваво и каотично пробијање до нормалне гео-политичке базе за првих девет вјекова народне егзистенције, **сав напор да се хрватство отме кретању око туђих осовина до данас, све је остало без политичког резултата.** (1926).

Ни Запад ни Исток

На периферичној удаљености од Истока и од Запада подједнако (као она несрећна Петефијева гарда "Пасји дом", до које допире глас сеоског звона да код ње умре), хрватство никада у хисторији Исток, а никада потпуно Запад, под кобним упливом јачих цивилизација, јужне, медитеранске, и сјеверне, германске, прелазно подручје туђих економских интереса у сва четири

правца компаса, преслабо да се обликује у самостално политичко и државно тијело, а ипак толико отпорно те се не предаје, хрватство животари тако још од најстаријих глагољашких времена: с Глагољицом против Рима, с Латинштином против германизације и мађаризације, богумилски потурчено у Босни, а протуреформаторски протународно у Далмацији, увијек подједнако рањавано као прогоњена звијер пред хајком неразмијерно јачих сила, с једном једином надом да спаси од пропасти своје биједне сељачке услове за најпримитивнији живот. (1906).

У вријеме Рембрандта

У вријеме Рембрандта, Франца Халса, Рубенса, Вермера, у Хрватској живјело се као двјеста година касније на америчком Дивљем Западу: с кубуром у руци и на коњу. (Енциклопедист, стратег, пјесник Никола Зрински, сам је отео 7000 говеђих грла паши великоканишком, приликом једног препада у турску зону.) По Валвасору било је случајева, кад су хрватски војници сркали топлу крв из разрезаног турског гркљана. Чапљино или соколово перо за капом значило је једну власторучну скалпирану непријатељску љубању.” (1929).

И на другим местима, на разним местима се Крлежа изражавао о Хрватима и њиховој историји одн. државности. Тако нпр. у једној ”тези” 1935, објављеној после II. светског рата (120). Тамо стоји баш под насловом ”Хрватска хисторија”: ”Перфорирани (послије одласка Турака на југ од Саве потпуно), **сведени готово на неегзистентну социјалну ништицу биједне раје и кметова,** изобличени стогодишњим ратовима за туђе интересе, **окупирани туђим углавном мађарским, колонизаторски расположеним племством,** Хрвати били би доживјели своју економску и политичку катастрофу већ у осамнаестом столећу, да их није из тога извукла централистичка политика Јосифа II, која је ошишала све мађарске, грофовске препотентне аспирације продирања у наше интересне сфере. Хрватска је изгубила своју хисториску и феудалну позицију у турским ратовима, **а са ликвидацијом свог властитог народног племства половином седамнаестог столећа дефинитивно се сурвала до степена аустриске границе, и од онда вегетира кукајући кверулантски над својим изгубљеним државним правом,** прегаженим већ у деветнаестом стољећу

мађарском индустријом и мађарском грофовском политиком великог аграрног стила...”

Хрватски човек. Историско-културни оквир у коме је историја Хрватске имала да се одвија, условио је лик хрватског човека који Крлежа овако слика: ”Наш човјек, крварећи за своје интересе у аустриском царству на својој граници до мира у Сремским Карловцима (а послије тога мира пуних двјеста година искључиво за интересе династије), деморалисан је појмом Њемачког царства, згажен, уништаван, израбљиван, понижен, изобличен као кмет у туђој униформи, девалвиран до неписменога босјака и раје...”

II.

Није сам Крлежа који је тако десолатно описивао хрватске јавноправне и друштвене прилике кроз векове, све околности које су биле резултат никакве, или врло сумњиве, или само привидне хрватске државности. Ми смо у прошлим одељцима навели још много сличних мисли и Хрвата и странаца; овде ћемо неке сумарне од самих Хрвата. Прво јавно-правни положај Хрватске.

Говорећи о XVIII веку и пре, проф. Шишић каже (27,с. 28): ”Врховне области (то хрватски значи надлештва, ЛМК), ...биле су уз бечку владу једино савјетујућа и екзекутивна тијела, дакле само покрајинске области. Давној жељи, толико пута опетованој, да се за хрватске и угарске послове узму у бечкој влади Хрвати одн. Мађари није никад удовољено. Заједнички угарско-хрватски сабор имао се у смислу закона састајати сваке треће године, у Пожуну. Међутим за 40 годишњег владања Марије Терезије састао се само три пута (1741, 1751 и 1764), а за Јосипа II уопће ниједанпут. И тада је сваки пут продрла жеља круне, јер је племство препустило круни политичку моћ да себи спасе социјални положај. Католички клер бјеше потпунома овисан од круне. Владар бјеше као ”апостолски краљ” врховни протектор цркве с правом надзирања. Због тога сабор и није имао у то доба ријечи у црквеним пословима...”

За стање до XIX века и на његовом почетку даје Милан Марјановић ове карактеристике (35, стр. 61): ”Хрватска у то доба није била у правом значењу речи политичка стварност, него више-мање политичко-правни појам...

Најпосле је остала само фикција народа и државе, формална државност, са целом једном неупотребљивом оставином средњевековности.”

На стр. 51 пише Марјановић: **”Хрватска је остала полудржава, и то феудална, полуслободна полудржава, па се због тога ииje могао да развије, уместо ње а нити у њој, слободан и свестан народ,** како се развио у другим државама Европе. Због тога су Хрвати... ушли у XIX век као материјал за народ покопан у рушевинама једне старе државе...”

На стр. 58 стоји: ”Код Хрвата није средњевековно време престало онда када је престало за Србе. Средњевековне традиције и институције, и средњевековно уређење државе, догурали су све до у XIX век.”

Још једном Милан Марјановић констатује (35, с. 59): ”Хрватска није била, попут ниједне средњевековне државе, национална држава. Али је она остала средњевековна све до трећег деценија XIX века.”

Имбро Ткалац пише у својим ”Успоменама из младости у Хрватској” за прву половину прошлог века: ”Моја је домовина већ давно била осуђена од бечког двора да живи као куниħ за вјежбања.” (44).

Стр. 127: ”Стање школства у Угарској и Хрватској бијаше у XVIII и XIX стољећу, што се само помислити лоше... Од искоријења протестантизма није било више у Хрватској народних школа.”

На крају прве књиге, стр. 198, налазе се ови редови: ”Како нећу да пишем расправу о угарском државном праву, не могу се овдје потање бавити ширим дјелокругом жупанија и хрватским сабором, који је био током времена толико сведен у компетенцији, да је само изабирао и обавјештавао хрватске заступнике, које је слао на угарски заједнички сабор. Напомињем само да је и ауторитет банов био по тој тенденцији све више ограничаван... Да се добију покорни банови, почели су именовати у тај великодостојнички чин само генерале, који нијесу знали ни права Хрватске, а исто тако ни државну управу. Када није било бана, сваки је загребачки бискуп био сам по себи намјесник банске части, те је тако предсједавао и у хрватском сабору... Краљевскви слободни градови са правом што су га имали поједини

племићи... Њихова колективна особа вриједила је толико, колико и појединог племића...”

На страни 74 књиге (32) каже Васа Богданов да су **”аустријски владари и њихове свемоћне централистичке владе вјековима третирали Хрватску као своју колонију...”**

Хрватски политичар Вељеслав Вилдер саопштава у једној својој брошури изашлој ту скоро (после његове смрти) ток седнице Хрватског сабора од 29 октобра 1918, којим се ”проглашију разрјешеним сви правни односи са Аустро-Угарском”, Вилдер додаје (124):

”Страница, лист **хисторије од 800 година мађарске надвладе, 300 година Хабсбуршког поседа,** окренула се и завршила...”

Баш да је то страница хисторије, о томе би се могло дискутовати. То су читаве књиге а не једна страница. Али то није важно: Вилдер је ту говорио у метафори, а код ове је много шта дозвољено. Главно је да је он период од пуних осам векова назвао ”надвладом”, супергувернаном Мађарске, а Хрватску за последњих 300 година обележио као посесију Хабсбурга, што је у ствари и била. Хабзбурзи су опет свој посед дали као лено, као феуд, разним иностраним (не хрватским) великашима.

Вељеслав Вилдер износи још ова своја запажања (124, с. 49): ”Народњаци су овако г. 1847 (чланак Вукотиновића у Народним Новинама) гледали на своју ситуацију: ”Наша је домовина у особитом положају. Друга је наша влада, друга је наша круна, а други смо ми. **Влада је наша њемачка, круна је наша угарска, а ми смо Славени”.**

Неки хрватски емигрантски писац именом Фрања Јурковић је писао ту скоро у њиховом часопису који излази у Аргентини (10а):

”У нашем рјечитом родољубљу заборављамо на многе чињенице из прошлости, које нам тумаче наше садашње стање и помањкање народне државе. Заборавили смо на крвави сабор у Крижевцима дне 27 вељаче 1397, на којем су хрватски присталице заједничког краља Сигизмунда сасјекли хрватског бана Стјепана Лацковића и његове другове и тиме ослабили хрватско краљевство у борби против пресизања мађарским великаша.

Заборавили смо на трагични свршетак сељачке буне, кад су Хрвати, у служби туђина ставили ужарену круну на главу вође устанка Матије Гупца 1573 године у Загребу. Пречесто заборављамо у нашим политичким комбинацијама, да је 30 травња 1671 ”премилостиви” цар Леополд дао погубити носиоце хрватске државности Петра Зрињског и Франа Крста Франкопана, након што им је свечано обећао, да ће им ”опростити”. Заборављамо сада, али су и наши прећи то били врло брзо заборавили, јер су 1712 године, дакле само 41 годину након те царске невјере, исказали своју вјерност признавши и женској лози вјероломне династије Хабсбурговаца право на насљедство, а да нису за узврат ништа стварно постигли. Хрватски бан Јелачић спашава династију и Подунавску Монархију побиједивши мађарску побуњену војску 1849, кад су се Беч и Пешта ухватили у коштац, тко ће од њих имати првенство над осталим народима Монархије. Док је Беч био у устанку, а цијела Мађарска побуњена, у Хрватској је владао ред и Јелачић, умјесто да прогласи хрватску државу, задовољава се прикључењем Међумурја банској власти, те покорно јавља у Беч, да је мађарска буна угушена, добивши Хрвати за награду оно што су Мађари добили за казну, т. ј. Бахов апсолутизам. Тисуће и тисуће хрватских војника, од банских бандерија до Тренкових пандура, од личких граничара до далматинских морнара, гину за цара, да му обране који дио посједа, док за то вријеме ”премилостиво Величанство” на њихова опустјела огњишта насељава туђине, те након сваке побједе одузима вјерним Хрватима по који дио старих слобоштина, да их на концу преда Мађарима на милост и немилост, само да си осигура круну св. Стјепана, која му је измицала...”

III.

За социјални положај највећег дела Хрвата под Маријом Терезијом, пре и после ње, ево шта каже хрватски историк Рудолф Хорват: ”Јосип (син Марије Терезије) наумио је спровести и једнакост свих поданика својих. Скоро 90% Хрвата живјело је у кметском сталежу. Кметови обрађиваху од прилике једну трећину земље, али ни та није била њихова него властелинова коме су у то име морали плаћати разне даће. Племству и свећенству припадаху двије трећине земље изравно, па ипак нијесу од њих плаћали никаквих државних пореза, јер је и државне потребе покривао кмет уз оно нешто грађана...” (30, с. 6).

”Друштво тадашње малене, феудалне Хрватске, које је имало да издржи сав тај притисак двију моћних држава састављено је од три главна дијела: племства (1805 г. око 20 хиљада), свећенства (око 1130) и сељаштва.”

Сваки, и најмањи, протест сељака власти су означавале као ”побуну” и предузимале су најоштрије, чак најгнусније мере ”угушивања”. За доба Марије Терезије одн. њеног бана у Хрватској Карла Бађанија описао је такве прилике Адам Б. Крчелић, хрватски историчар (1715-1778). Он у својим хроникама (121) пише, како је превео опет један Хрват, В. Гортан у издању Југ. академије 1952, јер је Балтазар Адам Керчелић писао на латинском: ”Отимали су (господа) волове, краве, јунад, коње, свиње, кобиле и сваку врсту стоке... Кад се прочуло за лакомост код тог пљачкања, више племића позва своје слуге и кметове да помажу господарима у пљачки, па их је врло много наврвјело на таква недјела. Узимаху и разне кућне потрепштине које су могле однијети, као сукно, хаљине, кошуље итд... Убијали су без обзира на доб, спол и кривњу свакога на кога би се намјерили код првих похода, и то без икаквог суђења, тако да су мајке као луде радије бацале у воду своју дјецу да се утопе...” Ако је дошло до суда, ”без икакве могућности одбране, изложени најстрожим поступку, они су најпослије на врло окрутан начин убијани. Кад није било толико вјешала, вјешаху их о гране стабала или би их објесили расјечене и раскомадане...”

То Крчелић износи као очевидац ”буне” од 1775. Он је био веома школован католички свештеник.

О тим појавама пише хрватски научник социолог Владимир Дворниковић и ово (122, стр. 715):

”Феудалац је често осећао као своје сталешко право и то, да унижава човечје достојанство у свом поданику (”право прве ноћи”, срамотне телесне казне итд.), да га третира као роба, иако је ”побожно” дизао цркве и знао за хришћански наук да су ”сви људи створени на лику и прилику Божју, и да су пред Богом сви једнаки...” Да се кметство под хришћанском властелом још више погоршавало него и под самим Турцима, доказује најбоље онај остатак феудалне Хрватске који није потпао под Турке. То је била епоха најгорег феудалног исисавања и насиља које се уопште може замислити... **Турске**

спахије у Србији... и босански бегови прави су витезови у поређењу с оним што је хрватска властела — све до 1848 — радила са својим сељаком. У време велике хрватско-словеначке сељачке буне коју су предводили и Матија Гобец (погрешно Губец) и Илија Грегорић г. 1573, признаје један црквени великодостојник, дакле и сам феудалац по тадашњем друштвеном реду: **'код нас поступају господа боље и честитије са стоком неголи са сељацима кметовима'."** (Сада се писац овде позива на Шишића и Ал. Јелачића — 123 — који су о томе писали, али не наводи који је то црквени великодостојник рекао).

Фердо Шишић пише (27, с. 32) за 18 и 19 век: "Казнени поступак спрам сељака био је управо нечовјечан јер су чак и пандури имали право да се служе тортуром. Живот сељачки уопће није вриједио такорећи ништа; не једном десило се да је гдјекоји објесни племић постријељао више сељака све од шале и забаве, док би властелин судац код сељачких парница често знао задријемати, па би онда, пробуђен виком присутних изрекао сасвим мирно и да није право ни схватио о чему се ради 'гласам за смрт'. Путницима запело је за око мноштво вјешала, на којим су висјеле љешине, окружене јатом птица грабилица. Да неко буде судац, требало је у првом реду да буде племић, и ништа друго... Но не само да су суци били незналице, већ и подмитљиви; то се звало 'информација'. Тако је неки судац Светић одговорио Марији Терезији на њен прекор: 'ја примам (мита) од свих странака, али и заборављам што су ми дале'..."

Тек за владе Наполеона у нашим пределима, каже Шишић (2, с. 82): **"Словенац је — послије хиљаду година — први пут опет постао потпун човјек, јер не бијаше више роб њемачке господе, а тако је и хрватски сељак престао да буде роб своје господе..."**

На страни 92 наводи Шишић једну песму кајкавску "у којој се немилице удара по племству и свећенству **и узима — први пут од вијекова — у заштиту мукотрпни сељак..."**

На седници Хрватског сабора од 7 јула 1848 казао је заступник Врбанчић (32, с. 230): "Ропство је било. Сељак се досад није смио ни учити..." Истог дана је говорио заступник Павлец, који је казао: "Проматрајући садашњост и

прошасност (сик!) видимо да је у законотворству утјецала досад само једна фракција, под ужасним аристократије именом. Отуд је слиједило да су сви закључци смјерали само на угњетавање народа у духу аристократичном; дакле, наш народ није имао хисторије кроз двије стотине година ропства. **Све што се о слави народа говори, то је само слава аристократије, а слава народа нашег било је ропство!"** На истој седници је казао Матић аудитор: "Наши стари краљеви дијелили су све својим љубимцима, да и људе, а ови су их продавали. "

Зато је оснивалац Хрватске сељачке странке, брат Стипана Радића, др. Антун Радић казао обраћајући се још 1904 године хрватским сељацима:

"Људи, не будите луди! Ви прошлости немате, јер прошлости и повјест имају само краљеви и великаши, ваши господари. Прах ваших дједова знао би вам приповједати само о мукама, ропству и сужањству, а ни о каквој слави. Ви у прошлости немате ништа..."

IV.

Професор хрватске књижевности на Загребачком свеучилишту, који је пре 10 година умро, Антун Барац објавио је после рата, у издању Југ. академије, уџбеник хрватске књижевности, у коме из ост. стоји (, с. 16): "У XIX вијек ушао је хрватски народ територијално и политички расцјепкан, господарски немоћан, друштвено у великој већини потлачен. Хрватско народно земљиште још је увијек било растргано између неколико држава. Кад је Аустрија, при крају XVII вијека, знатан дио хрватских земаља освојила од Турака, нису га њезини властодршци понова сјединили с Хрватском, него су га оставили изравно под својом управом, као Војну Крајину.

Политичка слабост Хрватске очитовала се у XVIII вијеку и у чињеници, што је моћ хрватског сабора и хрватскога бана постајала све мањом. Главарима земље постајали су обично туђинци, који нису ни становали у њој, већ су њихову дужност вршили њихови намјесници. Највећи ударац доживјело је дотадашње политичко уређење Хрватске у вријеме Јосипа II, кад је власт над свим дјеловима Хабзбуршке монархије централизирана у Бечу, и кад су, у вези с тиме, властодршци стали кршити дотадашње обичаје и законе земље и уводити у управу њемачки језик..."

”...Тежак ударац хрватском народу задао је сабор од 1790, на коме је одлучено да се Хрватска још тјешње повеже са Угарском. Већ слиједеће године мађарски језик постаје обавезан предмет у хрватским школама. А на сабору од 1830 рјешено је да у државну службу не смије да буде приман нитко тко не познаје мађарски језик. Политички претставници Хрватске већ су били спремни да напусте мисао хрватске државне самосталности и латински језик као службени.”

”За наполеонских се ратова угарски и хрватски сабори нису састајали, него су бечки властодршци опет управљали апсолутистички. Територијална рацјепаност Хрватске увећала се у то доба још више... Хрватска је била стјешњена на земљиште око Загреба, на кајкавско подручје. Ни онда кад је Наполеон био поражен (1813), Аустрија није поново заузете крајеве припојила банској власти, већ је њима управљала као властитим освојеним земљиштем. Г. 1822 вратила је додуше прекосавске крајеве у њихов пређашњи положај, али је Далмацију и Истру... задржала све до своје пропасти...”

Стр. 19: ”Једини политички претставник Хрватске бијаху феудалци, са својим погледима на друштво и својим класним интересима... У политици хрватскога племства опажа се од г. 1870 увијек иста црта: кадгод је оно држало да се јачају опасности за његове класне интересе, напуштало је обрану политичких позиција Хрватске и дало се у службу Мађарима (1825, 1830, 1848, 1865)...”

”Знатан дио хрватске аристократије није ни припадао хрватскоме народу...”

V.

Највише података имамо о стању у Хрватској последњих деценија под Аустро-Угарском, после Нагодбе. То је, уосталом, и политички најинтересантније доба; један његов део и сам сам преживео. Тада су Хрвати могли најжешће да критикују. Тада је била ”пробуђена” национална свест, а примери у свим околним државама допринели су да се врше катастрофална упоређења у Хрватској.

Да после ”Нагодбе” није много боље него пре ње, произлази из излагања Јосипа Хорвата (34). Тамо цео одељак књиге (стр. 351) гласи: ”Како се у збиљи одлучивало судбином Хрватске”, и у почетку се наводи дословно ”Записник конференције одржане 4 сијечња 1872 у Бечу под превишњим предсједањем Њ. Ц. и Кр. величанства”. Онда стоји ко је све био присутан на ”конференцији” где се одлучивало искључиво о проблемима Хрватске и Славоније. Било је осам ”њихових ексцеленција”, од којих су шест мађарски министри, један бан Хрватске и један војни заповедник у Загребу. Њихова имена даћемо латиницом, јер се само тако запажа и њихова народност: grof Lonyai, baron Wenckheim, pi. Kerkapolyi, Szlavy, grof Pejacsevich, pi. Tisza, pl. Bedekovich, FML. pl. Mollinary. По речима самог Хорвата, ти су људи решавали о судбини Хрватске!

Хрватски родољуби су саставили били марта 1879 један Програм, који су били послали и Штросмајеру (43, II, 202), и где изос. стоји:

”Напуштена су драгоцјена права, напуштени увјети државног живота, а она фрагмента придржаних прерогатива државних не бијаху довољно осјегурана. Тако је краљевина Далмација, Хрватска и Славонија још и данас растројена, народ материјално назадује у многоме због погрешне и нерационалне господарске и финанцијалне политике угарске владе, док неодлучност политичких фактора домаћих, и премоћ савезника, **доведоше домовину до границе гдје почимље провинција Угарске,** паче брише се име хрватско и ондје гдје му је мјеста и по самој Нагодби.” Потписани Др. Лорковић, Др. Захар, Др. Врбанић, Др. Марјановић, Фолнеговић, Др. Мацура.

Сад ћемо изнети мишљења бискупа Штросмајера и каноника Рачкога, великог хрватског историчара. То све садржи њихова узајамна коресподенција објављена у редакцији проф. Ферда Шишића тридесетих година овог века (43). Томове и стране не цитирамо, јер су писма хронолошки поређана, тако да их је лако наћи.

Штросмајер пише Рачком 11 децембра 1873 изос.: ”Ми смо Хрвати велике кукавице. Како би нам сад много бољи положај био да се нисмо дали подјармити. Колика је срамота и штета за нас да **нам се сав јавни живот**

састоји у ласкању и милостињи мађарској. Надајмо се да ће нам Бог једном помоћи.”

Штросмајер пише Рачкоме 4 јануара 1879: ”Жалибоже да је нам народ толико глуп и толико покварен. Ступидитет и корупција, тијем се јавне ствари обављају данас.”

Рачки пише Штросмајеру 24 јуна 1879: ”Највећа је невоља што се не може озбиљна политичка странка саставити. Сада не има другог избора: или Народна странка или старчевићијанци; а ови су будале и злобници...”

Штросмајер пише Рачкоме 19 децембра 1880: ”Наш народ никаквог значаја не има у обрани свога положаја, својих права будућности. **Зато га нитко не штује, нитко се од њега ничему не нада, нитко га се не боји. Отале слиједи, да га и горе презиру, мислећ то је марва, коју ћеш утјерати у тор који ти је драго...”**

12 августа 1881 жали се Рачки Штросмајеру да су професори тек основаног Свеучилишта Војновић и Врбанић ”суспендовани и стављени под истрагу”. ”Разлози се наводе: градски избори и њихово политичко понашање, које не доликује професором свеучилишта. То је грозан атентат на уставност!”

14 маја 1882 пише Рачки Штросмајеру изос.: **”Хрватски народ јест у оклоностих тако траљавих, тако преовлађује корупција,** да се на њ и тако замашном питању не може ни рачунати. У Риму као да прецјењују нашу силу. К другим околностима неповољним сада долази и та, да се и у наше свећенство (бар овдје) увлачи страховита корупција, која се са свих страна подупире у политичке сврхе. Наше свећенство нпр. са малом изнимком противно је словенској литургији, јер знаде да су јој и властодршци противни, или јој је мало до ње стало...”

21 нов. 1888 пише Штросмајер Рачкоме: ”Ми немамо владе, јер нам се влада силомице намиче; ми немамо сабора, јер су избори на силу извршени; администрација сама себи и сама себе бира. Ми, у једну ријеч, данас смо без иједног права...”

27 јан. 1889 пише Штросмајер Рачкоме: ”Мој брате, сав нам је систем, цијело наше јавно биће — покварености. Није дакле чудо да људи без живе вјере падају ко мушице. Тужно је и жалосно и неизмјерено штетно да се то и свећеничкога реда прихваћа; али и ту од главе риба смрди. То се управо данас и жели, и не само од свјетовне, него и од црквене стране.” (Сад Штросмајер наводи једну латинску изреку која у српском преводу гласи: Највећу покварености претставља покварено свештенство.) ”Знају то противници, зато на то сад поглавито иду. Остало је скоро све већ пало; сад још само треба да свећенство падне.”

Штросмајер пише Рачкоме 5 дец. 1889: ”Стање нам је јавно неизмерно тужно и срамотно. Сад из свих сила раде да и свећенство, које и онако није таково како би морало бити, корумпирају. Нама, дашто, сам Бог и ванјски догађаји помоћи могу...”

5 октобра 1890 пише Штросмајер Рачкоме: **”Ми од стољећа туђи робови, сад скоро издишемо под притиском цијелога државнога организма, пак је заиста право чудо да још живимо и да нисмо погинули... Негда смо викали и викали: Аула ест про нобис** (Двор је са нама, Лмк), **а кад тамо ми — чорбине чорбе чорба...”**

Рачки пише Штросмајеру 24 априла 1892: ”Са свеучилиштем поступа се управо срамотно — као са пучком школом...”

Штросмајер пише Рачкоме 18 маја 1892: ”Политичке наше ствари стоје да не може бити горе. Сила, сила, сила свуда, а интелигенција трула и сироти пук неприправан...”

Штросмајер пише Рачкоме 21 фебр. 1893: ”Универза, да буде универза, мора бити аутономна и самостална. **У руку недоношчади остаде ругло...”**

VI.

Сада ћемо навести како је стање у Хрватској при крају прошлог века приказивао претседник Југословенске академије знаности и умјетности, католички прелат, Фрањо Рачки, у писмима проф. Ватрославу Јагићу (према књизи Јагићевој: Спомени мојега живота, 118, књ. II).

Рачки пише 10-11, 1881: ”У Хрватској Вам је од последњих 8-9 година завладала велика деморализација, сваки дан имаде мање карактера. **Од наших листова Агр. Цајтунг, Народне Новине, Устав, заговарају интересе Угарске толико-колико пештански листови”** (стр. 101).

Рачки пише 3. XII. 1886 (стр. 166): ”Интелигенција је скроз и скроз искварена уз риедке изнимке. О каквој жртви не има ни спомена, хрватски чиновник неће ни свој ”сајтлик” жртвовати за освједочење, а знате да хрватску интелигенцију чине чиновници и свећеници. Први су већ готови, сада се у велико ради на корупцији свећенства и обје су области већ далеко дотјерале у том послу. Млађе свећенство је још горе од старијег.”

Рачки пише 16 марта 1891 (стр. 182): ”Код нас на политичком пољу сваки дан горе. **О слободи ни говора, паче не има ни толико колико за пристојнога абсолутизма... Универзитет деградиран на вишу пучку школу итд.** А тако могао бих Вам испунити велику читуљу. **Ви живите у слободној правној држави кад се Аустрија узпореди са Хрватском.** Жалосно је додуше што то код нас бива подпором властитих синова.”

У писму од 3 септ. 1876 жали се Рачки Јагићу **да у Хрватској о Мађарима ”све виси и против вољи којих се у нас у аутономних послових не бива ништа”,** а у писму од 22 септ. исте године... **”ми утонусмо у угрифицираном Хрватству”** (Јагић, Спомени, 1, 322, 324).

И сам Јагић се слично изражава у писмима Рачкоме, и ако из туђине. У писму из Прота од 25 авг. 1875 (I, 220), каже: ”Не да се ниекати да је јавна моралност у истом размјеру, у којем и интелигенција, у Хрватској јако опала.”

У писму писаном следеће године из Беча 29. VIII. он пита Рачкога: ”Зар није доста што у тако свечаном тренутку, какав је данашњи по јужнословенску будућност, **Хрватска чини службу целата Мађарској у својој властитој домовини?”**

Ватрослав Јагић је стално у својим писмима, једнако као и Штросмајер, кривицу за стање у Хрватској бацао на сам хрватски народ. У том погледу је, између многих других, симптоматично једно писмо које је упутио

монсињору Фрању Рачком 14 децембра 1887. У њему има овај став (125, с. 77):

”Са жалошћу читао сам неки дан, да је у академији промјена изишла у предсједништву, надам се де номине, не де факто. Криво бих и тужио се за то на Хедервара ко, али што помаже варати се: **свему смо криви ми сами, тј. неваљали, деморализовани хрватски народ.** Да није он тако траљав, не би се могла ни у академији догодити таква неподобштина. Али док има људи академика, какав је Вукотиновић, Павић, не чудим се што овако бива и у Академији и изван ње. **Ја сам изгубио сваку вјеру у данашњу генерацију, а и младеж не даје ми никакве наде на бољу будућност...”**

Сад још неколико извадака из писама упућених Ватрославу Јагићу од других личности из Хрватске, а саопштених у његовим Споменима (118).

Према мемоарима проф. Ватрослава Јагића II, 162, пише му И. Захар, хрватски политичар 31 јануара 1895: ”Кршњави и другови не трпе никакве слободне егзистенције у земљи, хоће да се, и исту знаност, учине робом мађарске државне идеје у Хрватској. По њиховом мњењу, које дакако није настало безплатно, треба притиснути хрватство и подигнути мађарштину’.

Исти Захар пише 7 фебруара 1895: ”...Наша влада, већином задојена туђинским духом, подупирати ће знање само онда, када није спојено са значајем и правим хрватским родољубљем, а др. Кршњави у таквој тенденцији надмашује све, што је доселе било” (Иста књига страна 163).

Сто страна даље (стр. 246) наводи Јагић писмо свога шуре (шурака) Виктора, од 20 јануара 1898, чији симптоматични пасуси гласе: ”У нас је зло... јер не имадемо људи одважних, мудрих. Оно мало што је боље, иде с трбухом за крухом... Жалосно ти је то, врло жалосно!... **Како нас не би бан и Мађари презирали када виде какви смо!...”**

Фриц (”Мирослав”) Крлежа пише ретроспективно и спрда се постигнутој ”државности” (тако баш стоји) после Нагодбе од 1868. Било је то по Крлежи време ”политичких превара и насиља”, које ће у оквиру дуалистичких, аустро-угарских оквира учинити да ”Мажуранић води политику као бечки човек, где Кукуљевић и Боговић постају маџаронски велики жупани, гдје се

Старчевић губи у јаловој реторици, а Кватерник погиба као бјесно псето, гдје Гај и Јелачић умиру жигосани жигом народне срамоте, Штросмајер се повлачи у пасивну резигнацију послије маџарске нагодбе и Ватиканског концила...”

Сад да зачинимо сва ова излагања речима једног човека коме Хрвати заиста неће моћи да оспоре ни хрватски патриотизам ни истинољубивост.

Главом Давид Старчевић, доктор права, рођени брат Анте Старчевића, пише у једној брошури изашлој 10 маја 1870 под насловом ”Славитељем Јелачића бана” дословце: ”...Увукоше нас ”верне Хрвате” у аустријанске униформе робовања; уведоше милитаризам и бирократизам... **Повлаштено разбојништво, лупежтво, крађа, превара, химба, издавање, уходарство: то се удоми код нас...”**

VII.

Нимало боље не описују стање тадашње Хрватске њихови емигрантски писци и политичари. Навешћемо, реда ради, бар њих двојицу. Тако је Матеј Ханжековић писао у ”Америчком хрватском гласнику” 27 октобра 1954 и ово:

”Хрватски сабори бијаху од свога постанка темељни аргументи засебне хрватске државности и једина арена за уставну народну борбу. Па и у оно најтеже вријеме наше политичке борбе, када бан Куен у експанзији мађарске супремације нечувеном смионошћу хтједе из хрватског сабора учинити гомбаону мађарске самовоље, и у сабору наши мизерни мађарони покорно сагибаху шију пред бирошком бахатошћу мађарског велепосједника и експонента, и у оно црно вријеме, када Шиловић доверавши се преко лешева хрватских сељачких изборника села Бошњаци у хрв. сабору урлаше као медвјед одбијајући тврдњу да је Куен деморализирао у Хрватској јавни и приватни живот, и у то тешко, маглено, очајно и крваво вријеме, **када је хрватски сабор кукавичлуком, безначајношћу и поткупљивошћу домаћих синова спаде на ниво мађарске пандурске касарне,** свијест хрватског народа у његову политичку индивидуалност не бијаше уздрмана...”(!)

Тадашњи потпретседник, а сада претседник Хрватске сељачке странке Јурај Крњевић писао је из Лондона, дне 23 липња 1960 (126): ”Пренесите се у Хрватску пред 50 или 60 година. У њој су владале сличне прилике (као у емиграцији). Пишу данас људи повијест оних времена, али не описује те рак-ране, која је изједала наш народни живот. Још је онда било горе, јер је само један врло уски круг, тек који постотак одлучивао о судбини хрватског народа. То је био у главном школовани слој и уз њих полуинтелигенти по мањим мјестима и селима. И ти су се међусобно изгризали, изједали и дробили. Ми најрадије кривимо за прошле недаће Мађаре, Нијемце, Талијане и домаће Србе, а нити једни од њих нама не би били могли трајно шкодити, да није било нашега домаћега зла...”

Познати предратни хрватски политичар Милан Банић је писао у једном емигрантском југословенском часопису да су ”Мађари... обдарили Ријеку далеко либералнијим законом о штампи и цензури но што је био онај у потлаченој Хрватској.”

VIII.

Прелазећи на XX век, прво ћемо изнети једну ретроспективну оцену Мирослава Крлеже. Тако он пише (119) :

”На почетку стољећа”

Почетком стољећа, када је Стјепан Радић почео проповједати ”свеславенску узајамност и међународну неутралност” своје Велике Панславенске Федерације, владало се у Аустрији дуалистички, по позитивним законима аустро-угарске (1867), дотично хрватско-угарске Нагодбе од године 1868. У оно вријеме када је Стјепан Радић почео организирати свој ”господински, женски, омладински, сељачки и народни покрет”, било је у Хрватској од два и по милијуна Хрвата више од милијун и по неписмених, а од педесет хиљада изборника више од тридесет хиљада чиновника. (1928).”

Милан Марјановић је за то доба писао (35a):

”Све оно што ствара модерну привреду, капитал, продукцију и трговину, па и читаво грађанско друштво, било је стварно у рукама туђина, који је у свему водио главну реч.”

Високи хрватски функционер Исидор Кршњави је писао 1906 (127): ”Жупаније у Хрватској личе на оне у Угарској само у мало спољних манифестација: у суштини, управа је у Хрватској потпуно подржављена... Општине су сасвим овисне од владе, у најважнијим градовима функционирају највише владини чиновници као градоначелници, и то у корист градске управе.!!”

На Фридгунговом процесу у Бечу 1908 г. изјавио је у својству сведока бивши ”одјелни престојник” за правосуђе (нека врста министра правде) др. Владимир барон Николић да ”у Хрватској није ништа ново да влада жигоше своје противнике за велеиздајнике и непријатеље династије” и наводи доста примера (39).

На истом процесу је изјавио сведок др. Душан Поповић: ”До 1905 су у Хрватској недостајале све уставне гарантије. Ми ни данас још немамо закон о независности судија, нити закон о слободи штампе, немамо закон о зборовима и удружењима којима би се њихово одржавање гарантовало.” (39).

Најекстремнији Хрват из почетка овог века, Јосип Франк (по коме су његови следбеници названи франковци) писао је у официзном аустријском часопису (129): ”Хрватска нема ни финансијску ни привредну самосталност, као што је имају Аустрија и Мађарска.”

Дубровчанин, али један од хрватских вођа прве десетине овог века, Франо Супило је писао 1911: ”Куен је, међутим, ломио и оне слабе ступчиће хрватске аутономије, један за другим, пак је од Хрватске био направио што је хтио, славећи у својим задњим изборима год. 1901 праве оргије својих побједа. Баш у то доба, кад је хрватска опозиција била најгоре размрвљена, уништена, утучена, кад су Хрватску, уз нове државноправне повреде, биле притисле и економске мјере у облику мађарских вјересијских задруга, а опорба безглава и немоћна стојала...” (128).

У ”Хрватској Зори” за рујан-листопад 1957, Богдан Радица пише о Супилу (”Супилов повратак”) и спомиње његово разочарење у Хрвате и политику Хрватске. ”Најкрвавије разочарење доживљава сломом своје политике 1910, када Куен са Баном Томашићем, завлада Хрватском. Страшним ријечима описује улогу и држање интелигенције која је изневјерила народ... за коју каже да је ’срушила сав национални отпор Хрватске, који је трајао двије и по године’. И тада изриче ову страшну исповијед, коју је много Хрвата крваво искусило: **’Части ми моје, има часова када се стидим што сам Хрват’.”**

Средином марта 1911 подвикнуо је посланик Хрвој у Сабору: ”Ми нећемо више да **живимо у моралној каљужи...”** (Ватсон 39, 367).

Један аустријски писац је саопштио у најозбиљнијој аустријској Ревији пре Првог светског рата да је један хрватски политичар ”који је под баном Куен-Хедервари играо изузетно важну улогу у политичком животу Хрватске, а од тада се сасвим повукао из са политичке арене Хрватске написао брошуру под насловом ”Ave, Croatia, morituram te saluto”. То је глупа парафраза поздрава гладијатора упућеног римском императору Ave, Caesar, morituri te salutant!, што значи: ”Живео, царе, они који умиру поздрављају те!” А горњи наслов гласи: ”Здраво, Хрватска која мораш да умреш”. Како да се каже живео или здраво ономе ко треба да умре? Али је Хрватима све дозвољено. Аутор је дао рукопис реченом аустријском писцу и овај је пре изласка књиге (ја не знам да ли је књига изашла) дао њене главне мисли у реченој аустријској ревији (59). Из ње ћемо пренети те мисли овог анонимног али важног хрватског политичара.

Тај хрватски писац и гласити политичар Куенове ере жалио се најпре како су Арпадовци уништили сву поморску снагу Хрватске у корист Венеције ”док су Луксенбурзи срамном продајом поморских градова и острва задали Хрватској као поморској сили смртни ударац, тако да је Хрватска, упрског свом знатном приморском развитку, постала у привредном смислу чисто континентална земља. У свему томе писац види замашну **тенденцију, коју је Мађарска вековима консеквентно спроводила, да јој малопомало одузме услове постојања аутономног државног живота...** Зато је и политички центрум Хрватске све више и више померан на север, да би био ближи

утицајима Мађарске, јер је тако лакше било да првобитна чиста персонална унија буде прожета елементима реалне уније. Зато је Хрватска морала да се одгура од мора, јер је на тај начин, без морске трговине и без маритимних веза, могла много лакше да се приведе привредној потчињености. Турски ратови, **при којима је Хрватска у избору Фердинанда Хабсбуршког последњи пут нагласила своју државност,** довели су, додуше, до извесне паузе у политичкој асимилацији, али су створили такве привредне односе да земља није више била у стању да заступа своја посебна права. Она је, истина, то покушала прихватањем Прагматичне санкције, али ова хрватска Прагматична санкција није више била инартикулисана (промулгована као закон, ЛМК), већ само угарска, коју је и Хрватска преко своје делегације прихватила. Политички пад је ишао упоредо са привредним и узе тако рапидан ток, **да је Хрватска 1791 сва легислативна права свога земаљског Сабора пренела на Пожунски државни сабор и тиме изгубила и последње остатке своје државности.** Политички центрум Хрватске сад је лежао у Будимпешти и Мађарска је са пуним правом могла сматрати да је дошао моменат да изведе своје вековне тежње и да, према речима Кошута Лајоша, Хрватску избрише са географске карте...”

Писац каже да је 1848 Династија спасила Хрватску, а после се Мађарска побојала да се Хрватска не прикључи Аустрији, због чега је пристала на ”Нагодбу”. Зато је Деак 1866 пружио био Хрватима ”бео лист” на ”коме су имали да напишу своје услове”. Али кад је Мађарска прво утаначила Нагодбу са Аустријом, њен положај је био знатно јачи, тако да поменути писац сматра Угарско-хрватску нагодбу за ”законску инартикулацију угарске тенденције спровођене од 1102 да политичко тежиште Хрватске пренесе на Будимпешту и да спречи свако привредно дизање...”

Мађари су, пише даље у тој брошури, успели да Хрвате заварају самом Нагодбом, да су их они ”признањем политичке хрватске народности, признањем посебне области, признањем хрватског језика у тој области, тако темељно могли да преваре, да су они сва ма баш сва средства која би ова права могла да доведу до изражаја, испустили из рука. Сва су та средства пренета на ’државну заједницу’, под којом Мађарска није никад нешто друго разумевала него саму себе. Бана предлаже мађарски претседник владе као шеф ’заједнице’, сви аутономни закони, чак и именовања виших чиновника

морају да прођу кроз ’заједнички’ министарски свет, цела важна област пореза, трговине, заната и индустрије, железница, пловидбе, рударства итд., једном речју сво привредно и финансијско законодавство лежи у рукама ’заједнице’...” Писац цитира све детаље, које не можемо пренети. ”Нагодба је била за Хрватску (сад цитира писац некога другога), парадни мач са лепом дршком али без оштрице’.” ”Мађарска је могла да се смеје, јер је она свој крајњи циљ, коме је вековима тежила, могла да постигне без напора, чак под плаштом законитости...”

”Он (Мађар) прислушкује задовољан на плашљив откуцај срца његове жртве и стрпљиво чека на какав несмотрен покрет да би измучено биће, у себи несједињено и разбијено, било подвргнуто још тежем притиску, док напослетку крцкање и гмизање костију не најави његову брзу победу. Да ли ћеш још дуго моћи да издржиш то мучење? Кад ћеш и како ћеш да учиниш крај томе, мој јадни, бедни, жарко љубени хрватски народе?”

Ето, тако је ствар претстављао три године пред Први светски рат један од најинтимнијих сарадника грофа Куена-Хедервари. Шта су могли други да мисле?

IX.

Сад ћемо навести један веома куриозан, и тим и драгоценији извор. Ради се о једној брошури угледног хрватског политичара и јавног радника д-ра Фрања Поточњака, коју је издао на немачком језику 1905 код Ријечке дионичке тискаре, а која је од хрватских власти била конфисцирана, тако да се веома ретко у свету налази. Књигу је писао поводом тога што су му хрватске власти оспориле право на адвокатуру. (130).

У књизи, између осталога, стоји: ”У име закона гаженог ногама, у име срамоћене правде и обешчаћеног морала, ја дижем свој глас...” ”Правду може у Хрватској да очекује само будала...” ”Брутални повреде закона доказују већ саме по себи деморализацију и корупцију власти, судова и целог друштва Хрватске...”

”Судски и полициски органи нису се устручавали један документат који су ми украли да прокриумчаре у судбена акта, да би тим створили корпус

деликти, и још га фалсификовали, док је један документ који доказује моју невиност просто ишчезао из аката. Један такав поступак прелази заиста све границе које се могу замислити. Тако штогод не дешава се ни у Турској. Можебит да би се још једино могло десити у Централној Африци...”

”У Хрватској су право и правда илузорни појмови; закон је крвава ирониј на папиру. Мач закона не погађа оне, који право и закон газе ногама, него оне који се на њих боре. Првима то доноси пријатне положаје, части, приходе и одликовања; другима робију, уништење екзистенције, ужасне прогоне, који се проширују на читаве фамилије све до најудаљенијих сродника. Закон је у Хрватској шимера, под чијом заштитом анархисти и нихилисти одозго стварају незадовољнике и револуционаре тамо доле...”

”Македонија може бар да се нада у нечију озбиљну помоћ. Ми, Хрвати и Срби у Хрватској и Славонији, изгубљени смо од целог света. Нама је још горе него некоме ко је нападнут од бандита. Овај може да се нада у заштиту судова и власти. Нама је отказана и ова нада. Јер су код нас баш судови и власти које нас кују у окове њихових незаконитости. Против њих нема никакве заштите, никаквог форума. Спуштени на ниво Централне Африке, ми завидимо Македонији!”

Поточњакову књигу о стању у Хрватској цитирао је и немачки етнограф, родом из Славонске Пожеге, Фридрих С. Краус, у свом часопису Антропофитеја, III књига, 1906, стр. 440. Ево шта он тамо каже: ”Књига је, наравно, конфисцирана, као што се све сузбија и ништи што би било кадро да мало подигне завесу од распусности и неморалности у хрватској држави којима нема равних у Европи... Ја то говорим као један који је упознао на основу сопственог искуства и запажања судбину Кровата под њиховом домаћом, национално-патриотском насилном владавином мафије: нема не само ниједан Немац, него ниједан човек од части и осећаја који би могао да се уздржи од суза с погледом на ту покварености, коме не би жиле срџбе набрекле поводом тих страхота које се из дана у дан некажњиво врше над тим кроватским народићем. На достојанство и научничко име које би се стекло ћутањем о овим срамним неморалима, на то ја не претендујем. Може ми се приговорити да моје заузимање за кроватски народић, који је неповратно предат квару, не помаже ни њему ни мени, али не дозвољавам да

се некад каже да је један немачки научник знао о тим стварима па да је ипак ћутао, било из страха, било из бездушности, било из глупости, и да је тако постао сукривац тога.” (Краус овде полемише са Чехом Поливком, који му примећује да Хрвате из мржње зове стално Кроватима).

X.

Долази Први светски рат. Фриц Крлежа, који је тада био питомац Војне академије и активни аустро-угарски официр, пише (119):

”Велеиздајници властите народности 1914-18”

Ратујемо као теутонске кохорте, а заправо смо ратни заробљеници или, боље: велеиздајници ратујући против властите народности, које не штити предност женевске конвенције. Не знам што је перверзно ако није то? (1916).

Године 1916

Наш хрватски Јерузалем разорен је и лежи у рушевинама. Живимо у мађарској домобранској и царској Јудеји, крепавајући у масама од Соче до Карпата, а овај прљави ужас у коме се давимо, загњурени у блату до грла, врви мотивима за високостилизирани гњев јудејских пророка сваке врсте, алтроке (altroche) него што је ”Гњев Краљевића Марка” или ”Поглед Срђе Злопоглеђе”. (1916).

Колонијална стварност године 1917

Ми смо грофовске кобиле и мађарски домобрани! Сервус! Тај Бан, тај Грич и онај Каптол, то су факта као онај Сисак и она Капела-Батрина и оно Врпоље од Стризивојне, а све је заправо од Галдова до Ђакова Алжир с фратрима и са генералима. Мрзити овај наш хрватски Алжир, презирати овај наш Алжир, значи бити свјестан да то, наиме Алжир, не ћу да будем.” (1917).

На седници Хрватског сабора од 29 октобра 1918 изјавио је вођа хрватског сељачког покрета Стјепан Радић ове речи (124):

”Ми Хрвати, Срби и Словенци не признајемо више над собом никаквог господара ни тутора, те сада и ми Хрвати, Срби и Словенци постајемо прави

народ у потпуном смислу ријечи, **постајемо свој у свом, сами ковачи своје среће и управљачи своје судбине.”**

Тек тада, постају Хрвати ”прави народ” и ”свој у своме”. Тада тек, веровао је Радић, Хрвати ће владати собом, а до тада су владани од туђина. (Он додаје Србе из Аустро-Угарске и Словенце, који такође нису никад претстављали државу, али су Срби имали две своје посебне државе).

XI.

И у песмама су Хрвати изражавали свој бол и своје незадовољство са стањем у Хрватској, баш специјално са њеним државноправним положајем. Има више таквих песама, чак од њихових најбољих песника. Неке смо прибрали и хоћемо да их овде, на крају одељка и на крају књиге, пренесемо. Прво једну од њиховог познатог и признатог историчара Ивана Кукуљевића Сакцинског, која је објављена у загребачком листу ”Обзору” 1893 године, број 261. (Песма је свакако много раније састављена; Кукуљевић је живео од 1816 до 1889).

Та његова песма коју сам нашао прештампану без наслова, гласи:

Што ме питаш, друже мој, о слави
Прошлиех дана хрватског мог рода?
Знај да мало броји сретниег згода,
У повјести од кад се појави.

Дванаест виеков’ што га тај свјет позна,
Риедко свој бје, често туђи слуга,
Ил’ у дворих, ил’ код тешка плуга,
Вазда ланце коб му кова грозна.

Иза грома као муња сјајна
Уста и он кадгод сјајан дјели,
Ал’ му синци никад нису хтјели
Да та сјајност буде дуготрајна.

И у срамну тмину све то већу
Паде Хрват иза сјајних чина,
Господаром изабра туђина,
Сам слободу — да за празну врећу!

Једну песмицу, боље строфу, јако глупу, саопштава историк Рудолф Хорват (30, с. 12), која се канда односи на годину 1790 (и код њега има тушта датума, али нигде година!). Од ње ћемо пренети само два последња стиха, која овде спадају. Хорват пише:

Кад је био постављен за бана гроф Ердеди Јанош, ”Хрвати приму новога бана одушевљено. Капуцин Гргур Маљавец спјева му пјесму у којој каже о орсагу ”домовини”:

Слобошћина твоја, старинске правице,
Запрте су биле какти у тамнице...”

Хрватски песник Филип Грабовац (рођен у Врлики, Далмација 1697, умро у Млецима 1749), францисканац, пише у Песми ”Од нарави и ћуди рвацке”:

Кад краљ оће да ког срве,
Тад Ррвате мође прве,
А добитак кад се дили,
Тад питају: ”Гди сте били?”

И онда каже да краљ Хрвате

Не милује, нег већ кара,
Живог пече, мртвог пара.

У другој песми пева Филип Грабовац:

Далмацијо, круно свита,
ето спаваш пуно лита.
Многи врсни бише људи,
да те нитко не пробуди,
већ Грабовац касно дође,

будити те он сам пође.
Нут устани мало гори
тер ти са мном проговори...
Камо твоја стара сила,
каква јеси прија била?
Невирници сад те газе,
што си била, то не пазе...
Сад те свака рђа гази,
пак још иде тер те мрази,
Сад си пуна сваке рђе,
а још посли биће грђе...
На што тужна данас спаде,
осичена ка остаде!
Камо твоја прва слава,
гди бијаше мајка лава?

Паваоштос је певао средином прошлог века:

”Тко је икад био славан по другоме?
Зар је сокол славан ком се крила сломе?
Зар је дика слугом бити у стану своем?
Никад господаром у властитом дому?”

Велики хрватски песник Владимир Назор спевао је једну песму, коју, нажалост, преноси само фрагментарно и Вилдер (24, стр. 95), и која се овако изражава о прошлости Хрвата:

...И ми смо варвари
Што живот свој су себи даровали
Из мрака џунгле банули смо и ми.
***

Плам нечист још у нашој крви тиња,
И сад у нама кућа животиња
Што прадједовима нашим панџе даде

И зуб и рог за кавге и заваде.

...Ни голуби ни јањци! Прича пука
Легенда та је о нашем звању:
И ми смо руке мастили у клању
У бјесној трци народа и пука
До циља што га још̀те не виђамо:
И ми смо знали бол и смрт да дамо.
Синови дивљи једног мрачног доба
У себи нетом свладали смо роба
За дугим срамним служењем и плачем
Земљу смо и ми стали орат мачем;
А кад нас јачи нису у јад вукли
Мед собом смо се ко Кајини тукли.

Са ’’иронијом”, у ствари измотавањем и жонглирањем у стиховима, уз огромну употребу туђих речи Хрватима својствених, хтели су да окарактеришу стање у Хрватској два ововека песника. Прво Август Матош, који је са ова два стиха обележио стање у Хрватској по паду бана Куена Хедерварија:

Harum — farum — larum — hedervarum
Reliquiae reliquiarum.

што значи: Хрватска у доба Куена је исто што у доба Турака у 16 веку: остаци остатака (reliquiae reliquiarum) !

Највећи хрватски писац Крлежа, за кога су чак и Хрвати емигранти тврдили, да му је требало дати Нобелову награду за Литературу, у једној песми је на начин који њему доликује, описао повијест Хрвата, њихову расну смешу и државну потчињеност свему и свакоме. Та је песма написана ”под датумом 23 листопада 1942”, дакле за време ”независне”, а изазвана написом неког Данијела Ивановића о ”подријетлу Хрвата” објављеном у Хрватском народу” 24 октобра 1942. Објављена је тек 1953 (131) и гласи у оригиналу (није је могуће пренети на ћирилицу):

Na koncu pitamo se: jesmo li Goti ili Perzijanci?
Sind wir jetzt gotisch oder charauchwatisch,
Arisch, ungarisch oder sarmatisch?
Kaisertreu, Grenzer, Wallachisch, Chrabatisch,
In jeder Hinsicht — un poco — dramatisch!

Wir waren pemisch, dann italienisch,
A pisserl panslavisch, slavonisch, pannonisch,
A Moment'rl tragisch, dann wieder komisch...

Sind wir ilyrisch oder delyrisch?
Oder Stato Independente — irisch?

Am Habsburger Hof hoch aristokratisch...
Provinzadel: Ober und Wizegespanisch,
Japanisch, spanisch und musulmanisch.
Banal-croatisch oder gar nirwanisch?

Mit Trompetenklang — pro rege nostro — Aimone,
Wieder ein Boby am chroatischen Trone...
— Kennst du das Land der saueren Citrone?
Mit Waffengeklir, im selbernen Harnisch,
Croatische Geigen die weinen iranisch:
ein grosses Nischts, ein trauriger Garnischt...

ЛИТЕРАТУРА

(Примедба: Пошто штампарија нема од ових мањих слова оне са дијакритичким знацима које Хрвати употребљавају, то су многа дела објављена на латиници овде ћирилицом репродукована. Молимо читаоце да то приме знању.)

1) Johannis Lucii, De Regno Dalmatiae et Croatiae, libri sex. 1666.

2) Фердо Шишић, Летопис попа Дукљанина, Посебна издања Српске краљевске академије. Књ. 77. Београд-Загреб 1928.

3) Фердо Шишић, Повијест Хрвата у вријеме народних владара. Загреб 1925. Стр. 414.

4) Иван Свеар, Огледало Илиријума, I, 1839. Стр. 125.

5) Фердо Шишић, Хрвати. Народна енциклопедија СХС. Суб воце.

6) Ludwig Albrecht Gebhaldi, Geschichte der Koenigreiche Dalmatien, Kroatien, Szlavonien, Raszien, Rama und des Freistaates Ragusa. Pesth 1808.

7) Грго Новак, Велика је прошлост повраћена. Алманах Јадранска Стража за 1926 годину. Београд 1926.

8) Ferdo v. Sisic, Geschichte der Kroaten, 1917. I Band.

9) Иван Неп. Јемершић, Хрватски народ, 1899.

10) Thoma, archidiaconus Spalatensis, Historia Salonitana. Mon. Slav. mer. hist, vol 26, p. 73 (1894).

10a) Фрањо Јурковић, Тко је крив? ”Република Хрватска” Буенос Ајрес просинац 1963, бр. 56.

11) Тадија Смичиклас, Повиест хрватска. I књига, 1882.

12) Јарослав Шидак, Хрвати. Хисторња. Енциклопедија Југославије, суб воце.

13) Josef Redlich, Das oesterreichische Staatsund Reichsproblem. I Band 1920, II Band 1926.

14) Никола пл. Томашић, Темељи Државнога права Краљевства хрватскога. Најстарије доба: Пакта конвента. Загреб 1915.

15) Марко Констренчић, Пакта Конвента. Енциклопедија Југославије, суб воце.

16) Ludwig v. Thalloczy, Das kroatische Gewohnheitsrecht vom Jahre 1551 und 1553. — Opus: Illyrisch-Albanische Forschungen... I Band, 1916.

17) Jean Karacsonyi, Les droits historiques de la nation hongroise. Budapest 1919.

18) Friedrich Pesty, Die Entstehung Croatiens I-IV. Ungarische Revue, Leipzig 1882.

19) Friedrich Pesty, Das staatliche Territorium Ungams und die Rechte der ungarischen Krone. Ungarische Revue 1885, S. 160.

20) Friedrich Pesty, Aspirationen der Croaten. Ungarische Revue, 1886. S. 55-67.

21) Joseph Stare, Die Kroaten im Koenigreich Kroatien und Slavonien. Wien und Teschen 1882.

22) Karl Gottlieb Hugelmann (sa mnogim saradnicima): Das Nationalitaetenrecht des alten Oesterreich, 1934.

23) Јурај Бианкини, Предговор Алмамаху Јадранска Стража за 1926 годину, стр. XIX.

24) Max Braun, Die Slawen auf dem Balkan. 1941. S. 93.

25) Јурај Бианкини, Народни препород у Далмацији. Алмамах "Јадранска Стража" за 1927.

26) Фердо Шишић, Како је постао данашњи географски појам Далмације, и питање сједињења с Хрватском. Алманах "Јадранска Стража" за 1927. Београд 1927.

27) Фердо Шишић, Бискуп Штросмајер и јужнословенска мисао. I део. Београд 1922. СКЗ, бр. 162.

28) Scotus Viator, Absolutismus in Kroatien. Wien und Leipzig 1909.

29) Вељеслав Вилдер, Бика за рогове, Лондон 1957.

30) Рудолф Хорват, Најновње доба хрватске повијести. У Загребу 1906. Матица Хрватска.

31) Тадија Смичиклас, Повијест Хрватска, I-I1. Загреб 1882.

32) Васо Богданов, Жива прошлост, Загреб 1957.

33) Васо Богданов, Друштвене и политичке борбе у Хрватској 1848/49. Загреб 1949. Југ. ак. зн. и умјетности.

34) Јосип Хорват, Анте Старчевић, Културно-повјесна слика. Загреб 1940.

35) Милан Марјановић, Савремена Хрватска, Београд 1913. СКњЗ.

36) Hermann Wendel, Der Kampf der Suedslawen um Freiheit und Einheit, Frankfurt 1925.

37) Anton Freiherr von Molinary, K. u. k. Feldzugmeister, 46 Jahre im oest.-ung. Heere. I, II Band, Zuerich, 1905.

38) Viktor Bibl, Die Tragoedie Oesterreichs, Leipzig und Wien, 1937.

39) R. W. Seton-Watson (Scotus Viator), Die Suedslawische Frage im Habsburger Reiche. Aus dem Englischen. Berlin 1913.

40) Heinrich Kanner, Kaiserliche Katastrophenpolitik. Ein Stueck zeitgenoessicher Geschichte, Wien 1922.

41) Prosper Merimee, Romances Imitees de l'lllyrique.

42) E. Denis, Professeur a la Sorbonne, La Grande Serbie, Paris 1915.

43) Фердо Шишић, Јосип Јурај Штросмајер. Документи и Коресподенција. Књига I-IV. Загреб 1933. Издање Академије знаности и умјетности.

44) Имбро Игњатијевић Ткалац, Успомене из младости у Хрватској, Београд 1925 (превод са њемачког), I књига.

45) Лазо М. Костић, Крађа српског језика, Културно-историјска студија. Баден, 1964.

46) Diarium comitiorum anno 1811. P. 368 et 431.

47) Милан П. Ђорђевић, Србија и Југословени за време рата 1914-1928. Београд 1922.

48) Robert Pinter, Geschichte der Stadt Agram. Knjiga pod 49, str. 287.

49) Die Oesterreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild. XI Band. Croatien und Slavonien. Wien 1902.

50) Milan Prelog, Khuen-Hedervary Dragutin Grof, Narodna enciklopedija HSH, sub nomine.

51) Mirjana Gross, Khuen Hedervary Karoly, Enciklopedija Jugoslavije, sub nomine.

52) Пучанин, Како се држи прости лопов на банској столици. Будимпешга 1902.

53) Франко Поточњак, Из земље бесправља и деморализације, Љубљана 1902.

54) Dusan A. Loncarevic, Jugoslaviens Entstehung. 1929. ZuerichLeipzig-Wien.

55) Hermann Wendel, Suedosteuropaeische Fragen. Belin 1918.

56) Leopold Baron von Chlumetzky, Politische Uebersicht, Oesterreichische Rundschau, I Quartal, 1912.

57) Leopold Baron von Chlumetzky, Politische Uebersicht, Oesterreichische Rundschau von 15. Juni 1912.

58) Frankfurter Zeitung, September 1912. Nach der Oesterreichischen Rundschau von 15. September 1912. S. 465.

59) Wilhelm v. Dorotka-Ehrenwall, Kroatiens Todeskampf, Oesterreichische Rundschau, 1. November 1911. S. 237 u. ff.

60) Милко Чепелић и Матија Павић, Јосип Јурај Штросмајер бискуп босанско-ђаковачки и сриемски. Стр. 23.

61) Јарослав Шидак, Кулмер Фрањо, Енциклопедија Југославије, суб домине.

62) F. Schubert, Handbuch der allgemeinen Staatskunde von Europa. 1842. II, Abt. I, S. 358.

63) Georg Stadtmueller, Geschichte Suedosteuropas. Muenchen 1950, S. 95.

54) Јоже Рус, Краљи династије Свевладичев... Љубљана 1931, сі р. 185.

65) Константин Јиричек, Историја Срба. Превео и допунио Јован Радонић. Прва књига 1922. II свеска 1923, III св. 1923, IV св. 1925.

66) Л. фон Зидланд, Јужнословнско питање. Превео Федор Пуцек. Загреб 1943. Матица Хрватска.

67) Franco Matei, L'Ungheria e gli Ungheresi, Torino 1913.

68) Ватикан и Југославија. I део. Односи Ваггикана према јужнословенским народима до краја Првог светског рата. Београд 1953, стр. 153, 154.

69) Лазо М. Костић, Спорни пределu Срба и Хрвата. Издање Америчког института за балканска питања. Чикаго 1957. Стр. 245.

70) Баре Попарић, Повијест сењских ускока. Загреб 1936.

71) "Das Ausland", 1847. Seite 763.

72) Zrinyi grof Miklos, Adriatengernek Syrenaja.

73) Const. Jiricek, Die Romanen in den Staedten Dalmatiens waehrend des Mittelalters. Ill Denkschriften der Kais-Akademie, Band 49, 1904. S. 22.

74) Citirano po knjizi: De Frangipanibus Illyricis eorumque consanquineis commentarium. Romae 1870.

75) I. G. Neigebaur, Die Sued-Slawen und ihre Laender. Leipzig 1851.

76) Walter Schneefuss, Das kroatische Volk. Zeitschrift fuer Erdkunde, 10. Jahrgang, 1942.

77) L. Hauptmann. Kroaten, Goten und Sarmaten. Germanoslavica. Ill Band, Prag 1925.

78) Душан Ј. Поповић, Велика Сеоба Срба, 1954. Београд.

79) Л. В. Березин, Хорватія, Славонія, Далмація и Военная Граница. Том I: Хорватія и Славонія. Ст. Петерсбургъ, 1879.

80) А.: Из готске луде куће. Глас Канадских Срба бр. 987.

81) Рад. М. Грујић, Најстарија српска насеља по северној Хрватској (1597 год.). — Гласник Српског географског друштва, св. 2, 1912 г.

82) Никола Рубчић, Изборни системи... Хрватска Енциклопедија Југославије, суб воде.

83) М. Прелог, Томашић Никола, Народна Енциклопедија СХС, IV том.

84) Др. Јурај Крњевић, Четрдесета годишњица прве сељачке већине у Хрватској. "Хрватски Глас" од 21. ожу.јка 1960.

85) Ватрослав Мурвар, Хрватска и Хрвати, Државно-социолошки приказ у 17 есеја. Чикаго 1953. Стр. 112.

86) М. Лорковић, Народ и земља Хрвата, Загреб 1939. Матица Хрватска. Стр. 68.

86а) М. Ђ. Милићевић, Књаз Милош прича о себи. "Споменик" Српске краљевске академије наука", Београд.

87) Ђуро Шурмин, Кнјаз Милош у Загребу. 1848, Споменик Ср. Кр. академије, број 54. Београд 1922.

88) Радослав П. Марковић, Регуларна војска и Светоандрејска скупштина. Споменик Српске академије наука, СХ, Одељење друштвених наука, Нова Серија 12. Београд 1961. Стр. 28 сл.

89) Крешимир Георгијевић, Из необјвљене Вукове преписке. Зборииик Филозофског факултета Београдског универзитета књ. III, 1955, с. 381.

90) Harmann Wendel, Die bauernbewegung in Kroatien und Slawonien 1848/49. Im Buche: Aus der Welt der Suedslawen. Berlin 1926.

91) Hermann Bahr, Hochverrat in Agram. Opus “AUSTRIACA”, Berlin 1911, S. 138 ff.

92) Hermann Bahr, Prozess Friedjung, Op. cit. S. 154.

93) Hermann Bahr, Dalmatinische Reise, Berlin 1909.

94) Вељеслав Вилдер, О Адаму Прибићевићу, лондонска ”Порука“ од 16 марта 1957.

95) Auguste Gauvain, L’Europe au jour le jour. Tome I, La crise bosniaque, 1908-1909, Paris 1917. Tome II, De la Contre-Revolution Turque 1909-11, Paris 1917. Tome IV. La premiere guerre balkanique, 1912. Paris 1918. Tome V. La deuxieme guerre balkanique 1913. Paris 1918. Tome VII. La guerre europeenne (juin 1914 — fevr. 1915). Paris, 1920. Tome VIII. La guerre europeenne (fevrier-novembre 1915). Tome IX. La guerre europeenne (novembre 1915 — aout 1916).

96) Dr Victor Kuhne, Ceux dont on ignore le martyre. Geneve, 1918.

97) Dr Wladan Georgewitch, Die Serbische Frage. Stuttgart-Leipzig 1909.

98) Johannes Voigt, Der Freiherr Hans Katzianer im Tuerkenkriege. Historisches Taschenbuch. Neue Folge V. Jahrgang. Leipzig 1844. S. 56.

99) Манојло Грбић, Карловачко владичанство. Књ. I-III. Карловац 1891, 1892, 1893.

100) L’abbe Paul Pisani, La Dalmatie de 1797 a 1815. Paris, 1893.

101) Рад. Лопашић, Споменици Хрватске крајине. Књ. III, 1889, Стр. 93, 96.

102) Адам Прибићевић, Српска народна песма и феудални дух. Глас канадских Срба, јули 1953.

103) Радослав Лопашић, Споменици Хрватске Крајине, I књига. 1884.

104) “Виенац” за г. 1875, стр. 325 и за 1877, стр. 698-700.

105) J. Шк. Губец Матија, Енциклопедија Југославије (хрватска), суб номине.

106) Ivan Bojnicic, Landesgeschichte... Von Anjou bis zur Neuzeit. Knjiga pod 49.

107) Dr. Friedrich S. Krauss, Der Kuss bei den Suedslawen. “Das Ausland” 1891. S. 410.

108) Dr. L. Neustadt, Ungarn Verfall am Beginne des XVI Jahrhurderts. Ungarische Revue, 1885, S. 34.

109) Вјекослав Клаић, Живот и дјела Павла Риттера Витезовића (1652-1713). Загреб 1914.

110) Mitteilungen aus einem Tagebuche ueber Dalmatien. Das Ausland, 4 Februar 1842, S. 137.

111) Franz Maurer, Eine Reise durch Bosnien, die Savelaender und Ungam. Berlin 1870.

112) Dr. Iso Krsnjavi, Die Zweideutigkeit in Ungarisch-Kroatischen Ausgleichgesetz. Oesterreichische Rundschau, XII, 1907.

113) Paul Hunfalvy, Ethnographie von Ungarn. Ins Deutche uebersetzt von Prof. Schwicker, Budapest 1877.

114) Fritz Pesty, 100 politische Briefe ueber Kroatien. Budapest, Knoll. Cca 1888.

115) Leopold Freiherr von Chlumetzky, Politische Uebersicht, Oesterreichische Rundschau. Band XX. S. 58.

116) Theodor von Sosnosky, Die Politik im Habsburgerreiche. Randglossen zur Zeitgeschichte. 2 Auflage. I Band 1912, II Band 1913. (Berlin).

117) Stephan Graf Burian, Drei Jahre. Aus der Zeit meiner Amtsfuehrung im Kriege. Berlin (Ullstein) 1923.

118) Ватрослав Јагић, Спомени мојега живота. I и II књига. Београд 1926, 1931.

119) Мирослав Крлежа, КРОАТИКА. Хрвати, Хрватство и Хрватска. Часопис "ФОРУМ". I, 1963. Загреб. Издање. Југ. академије знаности и умјеиности.

120) Мирослав Крлежа, Тезе за једну дискусију из године 1935. "Наша Мисао" за јули 1953.

121) Balthasari Adami Kercselich Annuae sive historia ab anno 1748 et subsequis (1767) ad posteriatis notitiam. Scriptores IV. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Jug. akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1901.

122) Владимир Дворниковић, Карактерологија Југословеиа. Збирка "Човечанство". Београд 1939.

123) Ф. Шишић, Значај хрватске сељачке буне г. 1573, "Новости", ускршњи број 1936; Ал. Јелачић, Сељачки покрет у Хрватској и Славонији г. 1848-9 и укидање кметске зависности сељака, Загреб 1925.

124) Већеслав Вилдер, Рат Србима — подвала Хрватима. Шапирографирано хрватски (латиницом). Издање часописа "Југословен", Шведска 1953.

125) Писма Ватрослава Јагића. Приредили др. Рудолф Мајкснер и др. Иван Есих. — Грађа за повијест књижевности хрватске. Књига 18. Загреб 1949. Латиницом.

126) Др. Јурај Крњевић, Под знаком Стјепана Радића Хрватска ће постати слободна, своја и самостална. "Хрватски Глас", Канада, 4 српња 1960.

127) Isidor Krsnjavi, Die politische Lage in Kroatien. Oesterreichische Rundschau, V, 1906, S. 549.

128) Франо Супило, Политика у Хрватској, 1911.

129) Dr. Josip Frank, Agram: Die Eingliederung Bosniens und der Herzegowina. Oesterreichische Rundschau von 1. November 1908. S. 161.

130) Д-р Фрањо Погочњак, бивши заступник у Земаљкком сабору, Из земље бесправности и деморализације. Срамне прилике правосуђа у Хрватској. Једна културна слика из Аустро-угарске монархије. 1905. Страна 29. (На немачком).

131) Мирослав Крлежа, Одломци из Календара. ”Република“, часопис за књижевност и умјетност, број за април-мај 1953.

132) Johann Wlihelm Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, 7 Baende, III Theil, Gotha 1855.

133) Durch Slavonien und die Militaergrenze. GLOBUS, Illustrirte Zeitschrift fuer Laenderund Voelkerkunde, Band XVIII, Juli 1870.

134) Giorgio Perrot, Gli Slavi Meridionali — Bosnia, Erzegovina, Croazia, Slavonia, Confini Militari. — Ricoredi di un viaggio. Biblioteca di Viaggi. Milano 1875.

135) Leopold Mandl, Die Habsburger und die Serbische Frage, Wien 1918.

136) Leopold Freiherr v. Chlumetzky, Politische Uebersicht, Oesterreichische Rundschau, Band XXIX, 1911, S. 328.

137) Ein Oration des hochwuerdigsten Herrn Franciscen Graffen von Frangepan, Erzbischoff zu Calitschon und Bischoff zu Agram, des Hungarischen Koenigreichs Orator an Ihro Key. May., an Churfuersten, Fuersten etc. Gehalten zu Regensburg am 9 Juni anno 1541.

138) Karl Gasteiger d. Ae. Unterm Rad der Geschichte. Deutsche in Slawonien und Syrmien. “Donauschwabe” 1964.

139) Luis Leger, Le Monde Slave, voyage et litterature, Paris 1873.

140) Фрањо Свелец, Значење Качићевих Предговора. Задарска Ревија, вељача 1965.

141) Michael Horvath, Kurzgefasste Geschichte Ungams. In deutscher Uebersetzung. I u. II Band. Pest 1863.

142) Ladislaus Szalay. Lettres sur la Hongrie. Zuerich 1849.

143) Arthur Frey, Ludwig Kossuth und Ungams neuste Geschichte. I und II Band. Mannheim 1849.

144) Jul. Pauler. Die Eroberung Kroatiens und Dalmatiens. Szazadok, 1888.

145) Historische Zeitschrift. 1891. S. 320.

САДРЖАЈ:

Предговор.....3

А) ИСТОРИЈСКИ ПОДАЦИ И ПРАВНЕ КОНСЕКВЕНЦИЈЕ

Прилике под ”владарима народне крви”.....9
Доцније стално ”прикључивање” туђину.....15
Од Сабора 1790, до ”Нагодбе” 1868.....28
Од Нагодбе 1868 до ”Уједињења” 1918.....37
Феудални поредак Хрватске.....48
Народност хрватских управљача.....55

Б) ИЛУСТРОВАЊЕ ПРИЛИКА У НОВОЈ ХРВАТСКОЈ

Изборно право и изборна пракса.....68
Књаза Милоша опис јавних прилика 1848.....76
”Велеиздајничка парница: у Загребу 1908/9.....86
Неколика сличица (примера) хрватске државности.....100

В) ОПШТЕ ОЦЕНЕ СТАЊА ХРВАТСКЕ ДРЖАВНОСТИ

Мађарски писци о државности Хрватске.....116
Како Хрвати сами дају општи суд.....125

Литература.....155